

ERKEN ORTAÇAĞLARIN ŞEHİRLER TOPLULUĞU:
MEDÂ'İN

ABDULHALİK BAKIR* - AHMET ALTUNGÖK**

Giriş

Mezopotamya toprakları tarih boyunca Ortadoğu'nun en önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Bu bölgeye hakim olan devletlerin büyük bir kısmı zamanla tüm Ortadoğu'yu etkileri altına almışlardır. Erken Ortaçağlarda, Ortadoğu toprakları dünyanın merkezi olarak kabul edilmekteydi¹. Bu topraklara egemen olan milletlerin bütün dünyaya egemen oldukları yönünde bir düşünce hâkim idi². Bu nedenle sürekli olarak savaşların ve istilaların merkezinde olan Ortadoğu toprakları büyük imparatorlukların mücadele sahası haline gelmiştir. Büyük medeniyetlerin ortaya çıktığı bu topraklarda uygarlıkların mihrimini teşkil eden büyük ve kalabalık şehirler kurulmuştur. İlkçağlar ve Erken Ortaçağlarda Mezopotamya toprakları üzerinde dünyanın en büyük metropolleri sayılan birçok antik kent ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlileri Suriye toprakları üzerinde kurulan Antiokheia (Antakya), Mezopotamya'da kurulan Sus, Seleukeia ve Tisfun (Ctesiphon), İran toprakları üzerinde Persepolis ve İstahr, Mısır

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

¹ Kemalettin Koroğlu, "Tarih Öncesinden Perslere Kadar Mezopotamya", *Toplumsal Tarih, Aylık Tarih Dergisi*, Sayı 149, Mayıs, 2006, s. 16, 27.

² Erken ortaçağlarda Medain şehrine egemen olan Sâsâniler İran toprakları üzerinde kurulmuş fakat Irak'a taşınmış bir imparatorluktur. Bütün Orta Doğu'ya hâkim olabilmek için Mezopotamya topraklarına sahip olmak gerektiğinin farkında olan Sâsânî imparatorluğu Fars eyaleti üzerinde bulunan İstahr şehrinde kurulduktan kısa bir zaman sonra başkentini Mezopotamya'nın kilit bir noktasında bulunan Tisfun şehrine kaydırarak bu toprakları merkez olarak kullanmışlardır. Kemalettin Koroğlu, "Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar", İletişim, 2009, s. 11-14.

toprakları üzerinde kurulan Thebes ve İskenderiye şehirleri bunlardan bazılarıdır³. Uygarlığın ilk tohumlarının atıldığı bu şehirlerin fiziki, beşeri ve tarihi açıdan incelenmesi uygarlığın gelişim safhalarını ortaya koyması açısından önemli bir husustur. Bu nedenle Erken Ortaçağların en büyük şehirlerinden biri olan Tisfun veya çok sonraları yapılan bir isimlendirmeye adına Medâ'in denilen şehri incelemeye değer bulduk. Bu şehir çok uluslu yapısının yanında sahip olduğu jeopolitik öneminden dolayı birçok defa güçlü imparatorluklar arasında el değiştirmiş ve onlara başkentlik yapmıştır⁴. Bu nedenle şehrin fiziki, demografik, ekonomik ve sosyal yapısında birçok kültüre ait motiflere rastlamak mümkündür.

Şehir çalışmaları alanında en önemli hususlardan birisi hiç kuşkusuz üzerinde çalışılan şehrin sahip olduğu uygarlıkla ilgili özelliklerinin dünya uygarlığı üzerindeki etkilerinin göz önünde bulundurulmasıdır. Şehrin yapısından bahsederken onun fiziki yapısı ve mimarisi, içinde bulunduğu dönemde sahip olduğu ekonomik yapısı ve dünya ticari faaliyetleri açısından önemi, şehri oluşturan sosyal sınıflar ve bu sınıfların hangi sosyal kitlelerden meydana geldiği, şehrin adının nereden geldiği ve şehrin kimler tarafından kurulmuş olduğu önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca şehrin içinde bulunduğu dönemin siyasi tarihi ayrı bir önemli konuyu teşkil etmektedir. Şehirlerin fiziki görünüşleri şehir çalışmaları ile ilgili önemli bir noktayı teşkil etmektedir⁵. Şehirlerin fiziki yapıları sahip oldukları coğrafi alan, binalarının yapısı, şehrin konumu; şehir mimarisi ve mimari eserlerde kullanılmış olan malzemeler şehir incelemelerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Şehrin kurulduğu andan itibaren sahip olduğu demografik ve toplumsal yapısı incelenmesi gereken diğer bir konudur. Bunun yanında incelenen şehirde yaşayan halkın hangi milletlerden oluştuğu, konuşmuş oldukları diller, sahip oldukları inançlar diğer önemli bir konuyu teşkil etmektedir.

Erken Ortaçağlarda Medâ'in şehirler topluluğunun egemenliğini elinde bulunduran Sâsânî İmparatorluğu bu bölgede önemli bir yere sahiptir. İran'da kurulmuş fa-

³ Mehmet Karakaş, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım" *Sosyal Bilimler Dergisi*, c. III, s. I, s. 125; Ayrıca Gordon Childe medeniyetlerin ilk oluşmaya başladığı kentleri "Nil vadisi, Mezopotamya ve İndus vadisi kentleri" şeklinde sınıflandırmıştır, Bkz; Gordon Childe, *Kendini Yaratın İnsan*, İstanbul 1978, s. 146; Gene R Gartwhite, *The Persians*, Blakwell Publishing, 2005, p. 59.

⁴ Sâsânî imparatorluğu ile beraber Partlar ve Selevkoslar tarafından da başkent olarak kullanılan Medâ'in Romalılar tarafından da birçok defa ele geçirilmek istenmiştir. Garthwaite, *a.g.e.*, p. 66-85 arası.

⁵ Mehmet Karakuyu, "Tarihi Şehir Coğrafyası Çalışmalarında Coğrafi Bilgi Sistemleri Teknolojisinin Kullanımı: Manisa Örneği" *4. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilisim Günleri*, 13 - 16 Eylül 2006, Fatih Üniversitesi, İstanbul-Türkiye; Üzerinde çalışma yapılan şehirlerin erken dönemlerdeki konumları ile ilgili çalışmalarda istilalar, depremler, yangınlar ve doğal sebeplerden ötürü şehir mimarisi üzerinde meydana gelen tahribat ve o döneme ait yazılı kaynakların kısıtlı olması gibi sebeplerden dolayı şehirlerin genel görsel yapısı ve insanlarının ekonomik yapıları hakkında elde edilen bilgiler maalesef çok kısıtlı boyutlarda kalmaktadır. Şehircilik çalışmaları için ayrıca bkz, Mehmet Bayartan: "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri" *İÜ Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, s. 13, s. 85-92, İstanbul 2005.

kat akabinde Irak topraklarına taşınmış olan İmparatorluk kısa zamanda bölgeye Fars damgasını vurmuştur⁶. Bu nedenle şehrin siyasi tarihi Sâsânî Devletinin bu bölgede uygulamış olduğu siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel çalışmalarının bütününe kapsamaktadır. Medâ'in şehirler topluluğu üzerindeki bu makalemizde Sâsânîlerin şehircilik çalışmaları, bu şehirde yaşayan insanları iskân politikası, mimari tarzı ve saraylar, yollar, köprüler ile bu sahada çalıştırılan insanlar; Sâsânîlerin şehri savunma şekilleri, şehir yönetiminde izlenen sistem incelenmeye çalışılmıştır.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Coğrafi Yapısı

Bağdâd şehrinin 35 kilometre güney doğusunda bulunan Medâ'in, Dicle Nehrinin her iki tarafına kurulmuş yedi antik kentten oluşan büyük bir şehirdir⁷. Bu şehre "Medâ'in" denmesinin sebebi şehrin birçok büyük kentten oluşmasıdır. Arapça "Medine" (şehir) sözcüğünün çoğulu olan "el-Medâ'in", *şehirler* anlamına gelmektedir⁸. Araplar Sâsânî İmparatorluğunu MS. 642 yılında yıktıktan sonra şehri ele geçirmişler ve Dicle nehrinin kenarında birbiriyle iç içe görmüş oldukları bu şehirlerin hepsini "el-Medâ'in" olarak adlandırmışlardır⁹. Bu kentler Fırat ve Dicle Nehirlerinin birbiri-ne en yakın olduğu bölgede kurulmuşlardır¹⁰. Medâ'in şehrini oluşturan kentlerin en büyükleri Tisfun (Ctesiphon), Seleukeia, Vehantiok Hüsrev (Rumegân), Veherdeşir, Vehantiok Şâpûr (Bihşâpûr), Balaşkert ve Aspanbar şehirleriydi¹¹. Bu kentlerin en eskisi ise Tisfun kentidir. Bu kentlerden Part imparatoru I. Vologeses'in kurmuş olduğu Balaşkert, Erken Ortaçağlarda canlılığını yitirmiş ve atıl duruma gelmişti. Seleukeia ve Tisfun hariç diğer dört kent ise Sâsânîler döneminde kurulmuştur. Bu yedi büyük kentin dışında irili ufaklı birçok kent ve kasaba daha bulunmaktaydı. Sâsânî imparatorluğunun ilk dönemlerinde bu kentlerden başkent olarak Tisfun kenti kullanılmaktaydı¹². Medâ'in şehirler topluluğu, Mezopotamya topraklarının Asuristan veya Babilonya adı verilen bölgesinin tam merkezinde bulunmaktaydı. Sâsânîler döneminde bu bölgeye Havarvaran adı verilmekteydi. Bu bölge batıdan Süryâniler, güneyden Araplar, kuzeyden Ermeniler ile çevrili bir alandı. Perslerin ağırlık merkezlerini Asuristan'a kay-

⁶ Ali Mousavi, "A Survey of the Archaeology of the Sâsânian Period During the Past Three Decades" *SÂSÂNİKA I*, 2008 s. 1.

⁷ Sir William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall From Original Sources*, Edinburg 1924, p. 124; M. Th Houtsma, "Al-Madâ'in", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, C. IV, s. 75, Leiden 1987.

⁸ Avinoam Shalem, "The Fall of Al-Mada'in: Some Literary References Concerning Sâsânian Spoils of War in Mediaeval Islamic Treasuries" *Iran*, V. XXIV, p. 77.

⁹ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, (Edit. Caro Owen Miniasian), London 1908, s. 132; Medâ'in'in Müslümanlar tarafından fethi için bkz. Halife b. Hayât, *Tarihu Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara 2008, s. 168-170.

¹⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 88.

¹¹ Yakut el-Hamevî, *a.g.e.*, c. 5, s. 89.

¹² Garthwaite, *The Persians*, p. 89.

dırdıkları dönemde bu bölgenin sakinleri Yunanca ve Aramca konuşan insanlar ile Hristiyan ve Yahudilerden oluşmaktaydı¹³.

Medâ'in metropolünü oluşturan şehirlerin ilk ikisi olan Seleukeia ve Tisfun şehri Dicle ile birbirinden ayrılmış ikiz iki kent görünümündeydi¹⁴. Tisfun kenti imar edilmeden önce nehrin batı tarafında bulunan Seleukeia kenti Selevkosların başkenti konumundaydı¹⁵. MÖ. 305 yılında Makedonyalı İskender'in halefi I. Nicator Seleucus tarafından kurulmuş ve Büyük İskender'e bağlı dört büyük satraplıktan birisinin merkezi olarak kullanılmıştır¹⁶. Partların eline geçmeden önceki dönemlerde şehir nüfusu 600 000 kişiden oluşmaktaydı ve burası üç yüz kişilik bir senato tarafından yönetilmekteydi¹⁷. Buranın yerleşimcileri Yunanlılar, Makedonyalılar, Süryâniler ve Yahudilerden oluşmaktaydı. MS. I. yüzyılda şehir Yunan karakterini kaybetmeye başlamıştır. Sâsâniler dönemine gelinceye kadar buradaki Yunan ve Makedon varlığı oldukça azalmıştı. Partlar buradaki yoğun Yunan varlığından dolayı Seleukeia'nın karşısındaki Opis'i imar edip başkent olarak kullandılar¹⁸. Tisfun şehri Seleukeia'dan çok önceleri Opis adıyla inşa edilmiş bir kent olmasına rağmen Selevkoslar döneminde terkedilmiş antik bir şehir durumundaydı ve sadece bu imparatorluk döneminde askeri garnizon olarak kullanılıyordu. Dicle Nehri oval bir şekilde Seleukeia kentinin etrafından akmaktaydı. Fakat MS. 5. yüzyılda Sâsâniler döneminde Dicle nehri yatağını değiştirdiğinde bu kent nehrin uzağında kaldı¹⁹. Strabon'un rivayetine göre bu iki kentün etrafı geniş ve yüksek bir duvarla çevriliydi²⁰. Partlar tarafından başkent olarak seçilen Tisfun, daha sonra Sâsânilerin Araplar tarafından ortadan kaldırılmasına kadar, iki dönem boyunca toplam sekiz yüz yıl Farslar tarafından başkent olarak kullanılmıştır²¹. Araplar Medâ'in kentlerini ele geçirdikten sonra, bu dönemde merkezi kent olan Aspanbar'a bir vali ve bir de vergi memuru atamışlardır.

¹³ Yaakov Elman, *The Babylonian Talmud in Its Historical Context*, New York 2005, p. 24.

¹⁴ Muir, *The Caliphate: Its rise, Decline and Fall From Original Sources*, p. 50; Cristopher Buck, "The Universality of the Church of the East" *The Journal of the Assyrian Academic Society*, s. 60; Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 75.

¹⁵ Edward Gibbon, Henry Hart Milmana, *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, V. I, Philadelphia 1868, s. 241.

¹⁶ A. Missiou, "The Hellenistic Period", *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, (Edt-A. F. Christidis), New York 2007, s. 332; Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 76.

¹⁷ R J Bert van der Spek, *Feeding Hellenistic Seleucia on the Tigris And Babylon*, Athens 2004, s. 1, 5; James Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, London (Trz), s. 456.

¹⁸ Yarshater, "The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, s. 482; Opis kentinin ilk olarak Farsların eline geçmesi, Cyrus döneminde Persler ve Babilonyalılar arasındaki bir savaşta Cyrus'un Babilonya hükümdarı Nabonidus'u ele geçirmesinden sonra olmuştur. Bkz. Garthwaite, *The Persians*, p. 29.

¹⁹ Raymond le Coz, *History of the Church of the East: Christians' Iraq, Iran and Turkey*, (Rev- George Yana), Paris 1995, p. 3-4.

²⁰ Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 75, 76.

²¹ Yarshater, "The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, s. 68,74, 594; Eilers, "Iran and Mesopotamia" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 483.

Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan kentlerden bir diğeri Erdeşir tarafından kurulan Veherdeşir kentidir²². Sâsânî imparatorluğunun kurucusu olan I. Erdeşir, Dicle Nehrinin eski yatağı ile yeni yatağı arasındaki batı yakasına yeni bir şehir kurdu ve adını *Erdeşir*'in en iyi *şehri* anlamına gelen "Veherdeşir" koydu²³. Tisfun kentinin güneyinde, Dicle'nin eski yatağı üzerinde kurulan bu şehir antik kent Seleukeia'nın güney doğusuna düşüyordu. Dâirevi bir kent görünümünde olan bu şehir Sâsânî beyzî şehir tarzının tipik bir örneğidir²⁴. Diğer bir kent ise I. Şâpûr'un Roma seferinden sonra ele geçirmiş olduğu Antiokheia (Antakya) şehrine hayran kalmasından sonra bu şehrin benzerini kendi ülkesinde kurmak istemesi sonucunda oluşturulmuştur. Şâpûr, Antiokheia şehrinin benzeri olan bu şehri Medâ'in'de Dicle nehrinin kenarına kurdu ve buradan getirmiş olduğu insanları bu şehre yerleştirmiştir. Şâpûr, Antiokheia şehrine nazire olarak bu şehre *en iyi Antiokheia* anlamında "Vehantiok" adını koymuştur²⁵.

Medâ'in'e ait diğer bir kent ise Sâsânî İmparatoru I. Hüsrev Anûşirvan tarafından yaptırılan ve Antiokheia şehir plânı örnek alınarak yapılan "Vehantiok Hüsrev" şehridir²⁶. Bu şehir, Antiokheia şehri örnek alınarak yapıldığı için şehre bu şehrin adı verilmiş; *Hüsrev'in en iyi Antiokheia'sı* anlamında "Vehantiok Hüsrev" şeklinde isimlendirilmiştir²⁷. Fakat Şâpûr'un yapmış olduğu Vehantiok şehri ile karıştırıldığı için I. Hüsrev'in yapmış olduğu şehre genelde "Urûmiye" veya "Rumegân" denmiştir²⁸. Saltanat merkezini buraya kaydıran I. Hüsrev, burada yönetim amaçlı bir saray yaptırmıştır. Dicle nehrinin karşısında kurulmuş olan diğer kentlerle bağlantıyı sağlamak amacıyla nehrin üzerine bir taş köprü inşa etmiştir²⁹. Söz konusu bu kentlerin Seleukeia ve Tisfun (Ctesiphon) olmak üzere ikisi hariç beş tanesi Sâsânî imparatorluğu döneminde kurulmuştur. Tisfun adı verilen kent bu kentlerin en eskisi olduğu için aynı zamanda Medine-i Atika şeklinde de adlandırılmaktaydı³⁰.

²² Houtsma, a.g.m., C. IV, s. 75.

²³ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. M. Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 232; Kamyar Abdî, Susan Pollock, Reinhard Bernbeck, "Fars Archaeology Project 2003: Excavations at Toll-e Bashi" *Iran*, V. XLI, p. 333.

²⁴ Kamyar Abdî, Susan Pollock, Reinhard Bernbeck, a.g.m., V. XLI, p. 332.

²⁵ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 4; Medain şehrini oluşturan kentlerden dört tanesi Antakya şehri örnek alınarak yapıldığı için bu kentlerin dördü de birbirinin aynısıydılar. Bkz. E. J. Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *Iran*, V. V, p. 103, London 1967.

²⁶ Yarshater, a.g.m., V. 3, p. Lxiv.

²⁷ Houtsma, agm C. IV, s. 75.

²⁸ Yarshater, a.g.m., V. 3, p. ıxv; Frye: "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 120, 121, 155.

²⁹ Muhammed İbnu'l Havkal, *Suretü'l-Arz*, (Çev. Dr. Cafer Şiar), Tahran, 1338hş, s. 22; İbnu'l Havkal Dicle nehri üzerinde bu şehirleri birbirine bağlayan ve tuğladan yapılmış bir köprüden bahsederek, bu köprüünün Sâsânî şahları zamanında yapıldığını ve kendi yaşadığı dönemde yıkılmış olduğunu bildirir ve bu köprüden geriye kalan kalıntılardan bahseder. Bkz İbnu'l Havkal aynı yer.

³⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 89; Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 76.

Sâsâniler döneminde 30 kilometre karelik bir alana yayılan Tisfun şehri MS. IV. yüzyılda dünyanın en büyük üç şehriden birisi unvanına sahipti. Arşakların imparatorluk başkenti olan Tisfun şehri daha sonraları onların halefleri Sâsânîlere de MS. III. ve VII. yüzyıllar arasında dört yüz yıl boyunca başkentlik yapmıştır³¹. Eski Mezopotamya'nın en büyük ve ilk kurulan şehirlerinden bir tanesi olmakla beraber Tisfun kenti Mezopotamya'nın merkezi olarak kabul edilmektedir³². Tisfun şehri Dicle nehrinin batı yakasında kurulu bulunan eski Yunan kolonisi Helenistik dönem şehirlerinden olan Seleukeia şehrinin tam karşısına kurulmuştur³³. Daha sonraları bu iki şehir birleştirilmiştir³⁴. Tisfun şehri eski antik sitelerden birisi olan Opis kenti kalıntıları üzerine kurulmuştur. Bu kent Dicle ile Diyala nehirlerinin birleştiği yerin güney kısmında bulunmaktaydı³⁵. Tisfun aynı zamanda Kral Yolu³⁶ olarak adlandırılan yolun üzerindeydi. Bu güzergâh önce Elam başkenti Sus'a, oradan Asur topraklarına oradan da Lidya ülkesinin başkenti Sardes³⁷ (Sart)'a uzanmaktaydı. Medâ'in'de ilk olarak Opis kentinin karşısında Seleukeia şehri kurulmuştur. Şehrin sahip olduğu alan ve büyüklüğü 20. yüzyılın başlarında yapılan kazı çalışmalarıyla ortaya çıkmış ve çok geniş bir alana yayılmış kompleks bir yapıda olduğu fark edilmiştir.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Antik Dönemdeki İsimleri

Tisfun şehri adını eski Yunanca T(h)esifon veya Et(h)esifon sözcüklerinden almıştır. Bu sözcüklerin Latince telaffuzları Ctesiphon veya Ktesiphon şeklindedir³⁸. Sonraki Grek metinlerde Ktesiphon şeklinde telaffuz edilmiştir. Bu sözcük eski Pehlevi dilinde "Tizpon" şeklinde söylenmekteydi fakat Sâsâniler dönemi orta Farsça'da "Tis-

³¹ İbnu'l Belhî, "Farsnâme" (tashih ve sunuş: Guy Le Strange- Reynold Elen Nikolsen) s. 70, Tahran 1339hş; İbnu'l Belhî, Sâsânîlerin iki asli başkentinin olduğunu söyler, birisi Babil topraklarındaki Medain şehri, diğeri ise Horasan topraklarındaki Belh şehridir. Bkz. İbnu'l Belhî, *a.g.e.*, s. 99. Ayrıca bkz. İbnu'l Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dâir Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 21-164.

³² Bosworth, "Iran and the Arabs Before Islam" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, s. 594.

³³ Eilers, "Iran and Mesopotamia", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 483; Jeffrey D. Lerner, *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau*, Stuttgart 1999, p. 45.

³⁴ Raymond le Coz, *History of the Church of the East: Christians Iraq, Iran and Turkey*, s. 1.

³⁵ Garthwaite, *The Persians*, p. 99; Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, p. 105.

³⁶ Kral Yolu: Lidya Devletinin Başkenti Sart ile Elam imparatorluğunun başkenti olan Sus kentini birbirine bağlayan ve Irak, Suriye ve Güney Batı Anadolu topraklarını birbirine bağlayan ticaret yoluna verilen addır. A. Tuba ÖKSE: "Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları" *BİLİG*, Yaz / 2005, s. 34, s. 15-32.

³⁷ Sard: Günümüzde Manisa iline bağlı Salihli merkezine 9 km mesafede İzmir-Ankara karayolu üzerinde bulunan antik bir kenttir. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Sard Maddesi", Milliyet Yay., İstanbul 1986 c. XX, s. 10194.

³⁸ Bivar, "The History of Eastern Iran", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 90, 91, 472, 482; E. Badian, J. Moor, "Alexander in Iran" *The Median and Achaemenian Periods The Cambridge History of Iran*, V. 2, (Edt: William Bayne Fisher, İlya Gershevitch), Cambridge University Press, 1985, s. 481, 482, 484, 485, 491.

fun" şeklinde telaffuz edilmeye başlandı³⁹. Sâsânî İmparatorluğunun kurulmuş olduğu dönemlerde I. Erdeşir zamanında bile bu şehir için Tisfun sözcüğü kullanılmaktaydı⁴⁰. Erken ortaçağ Arap metinlerinde şehrin adı orijinal şekliyle "Taysafun" veya "Qatay-safun" şeklinde telaffuz edilmekteydi⁴¹. Daha sonraları modern Arapça'da bu şehrin adı "Medâ'in" veya "el-Medâ'in" şeklinde değişmiştir⁴². Şehrin adına ilk defa Eski Ahit'in Azra Kitabı'nda rastlanılmaktadır. Etnik bir isim olan Cas veya Caspian'dan adını alan şehrin adı Eski Ahit'te Kasfia veya Caspian şeklinde geçmektedir. İskender istilası döneminde Caspian sözcüğünden yola çıkarak Grek diliyle bu şehre Ctesiphon dendiği yönünde güçlü bir kanı vardır⁴³. Şehir, adını ya eski Sus şehrinden ya da Kafkaslara ait etnik bir isim olan Kaspilerden almış olabilir. Yâkût'a göre, bu şehrin adının orijinal formu "Tusfun" şeklindedir⁴⁴. Eski Süryânî ve Ârâmî metinlerde de Latin ve Yunan metinlerindekiye yakın bir şekilde "qtyspwn" olarak geçmektedir. Eski Soğd metinlerinde ise Farsça'ya daha yakın bir ibare ile "tyspwn" şeklinde geçmektedir. Ârâmîler, Dicle nehrinin etrafına kurulmuş bu şehirler topluluğuna "Medineta" adını vermişlerdir⁴⁵. Yine Süryânîce metinlerde Arapça Medâ'in sözcüğüne yakın olarak Ermenice şehirler anlamına gelen "Mahoze" sözcüğü de kullanılmıştır⁴⁶. Bu metinlere dayanarak, Medâ'in şehrinin erken Ortaçağlarda olduğu gibi, İlk Çağlar'da da birçok kentten meydana gelen bir şehirler topluluğu olduğunu söyleyebiliriz.

Erken Ortaçağda Medâ'in'de Kurulan Kentler

Veherdeşir (Behraşir)

Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan kentlerden Veherdeşir, Medâ'in metropolünün güney batısına beyzî olarak inşa edilmiş ve kentin etrafı I. Erdeşir tarafından surlarla çevrilmiştir⁴⁷. Surlarının Sâsânî tarzı farklı bir mimari yapısı bulunmaktaydı. Duvarların üzeri belirli aralıklarla dikilmiş dairevî sütunlarla çevriliydi⁴⁸. Bu şehrin sahip olduğu tarım arazileri Fırat ve Dicle nehirleri arasında açılan Mülka ve Kutha

³⁹ W. B. Henning, "Mani's Last Journey," *BSOAS* 10/4, 1942, pp. 911-53.

⁴⁰ Rami Yelda, *A Persian Odyssey: Iran Revisited*, New York 2005, p. 386.

⁴¹ G. W. S. Benjamin, *Persia*, London 1891, p. 164; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 89; Henning, a.g.m., pp. 911-53; Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 462.

⁴² Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 5, s. 88; Casim Avcı, "Medâ'in", *TDVİA*, c. XXVIII, s. 289, Ankara 2003.

⁴³ Eilers, "Iran and Mesopotamia", V. 3, s. 483; Benjamin, a.g.e., p. 164; Henning, a.g.m., pp. 911-53.

⁴⁴ Yakut el-Hamevî, a.g.e., c. 5, s. 89.

⁴⁵ Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 75; Avcı, a.g.m., c. XVIII, s. 289.

⁴⁶ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 120; Eilers, a.g.e., V. 3, p. 489; Houtsma, a.g.m., C. IV, s. 75.

⁴⁷ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, St John Simpson: "The InterNational Merv Project. Preliminary Report on the Sixth Season" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, V. XXXVI, p. 67, London 1998.

⁴⁸ P. H. Morgan, "Archaeological Reports Some Remarks on a Preliminary Survey in Eastern Fars" *Iran (The British Institute of Persian Studies)* V. XLI, p. 333, London 2003.

kanalları tarafından sulanmaktaydı⁴⁹. Bunlar, Medâ'in şehrinin batı yakasındaki arazileri sulamak amacıyla Sâsânîler tarafından açılan kanallardan iki tanesiydi. Sonraki dönemlerde bu kanallar arasında kalan arazilerin ve Rumeğân şehrinin vergilerini toplamak amacıyla bir vergi tahsildarı atanmıştı. Kutha arazisi Arap fetihlerinden sonra VII. ve VIII. yüzyılda Medâ'in'in en önemli bölgelerinden biri haline gelecekti. Şehrin kuzeyinde inşa edilen bir kalede şehrin merzubânı⁵⁰ ikamet etmekteydi. Bunun yanında şehirde mobadların⁵¹ ikamet ettiği bir köşk de bulunmaktaydı. Bu şehir hem idari ve hem belediyeçilik faaliyetlerini birlikte yürüten ve adına "şehrdâr" denilen kişi tarafından yönetilmekteydi⁵². Medâ'in şehirler topluluğunun yönetim merkezinin buraya nakledilmesinden sonra bu şehre de Tisfun denmeye başlanmıştır. Tisfun'un bu şehirler topluluğunun ilki olmasından dolayı Medâ'in şehirler topluluğunda hangi kent önem kazanmış ise orası halk tarafından Tisfun olarak adlandırılmıştır. I. Erdeşir'in kurmuş olduğu bu şehrin yapısı yarım daire şeklindedir. Bu haliyle bir at nalını andıran şehrin açık olan kısmında Dicle nehri bulunmaktaydı. Burası ticari yönü ağır basan bir şehirdi. Etrafi surlarla çevrili olup, şehir merkezinde bir darphane bulunmaktaydı. Şehirde yoğun olarak Nestûriler yaşıyordu; bundan dolayı burada bir Nestûri katedrali vardı ve Nestûri piskoposunun evi burada bulunmaktaydı. MS 5. yüzyılda önemini kaybeden şehir yavaş yavaş terk edilmeye yüz tutmuş ve daha çok Yahudi ağırlıklı bir kasaba haline gelmiştir. Yahudiler ve Süryâniler bu kente "Kökhe" adını vermekteydiler⁵³.

1923 yılında Alman arkeologların yapmış oldukları kazılar sonucunda, bu şehirde geç dönem Sâsânî İmparatorluğuna ait büyük bir kilisenin temellerine ulaşılmıştır. Bu durum, Hristiyan tebanın buradaki varlığının yoğunluğunu ortaya koymaktadır. Son zamanlarda bu şehirde yapılan kazılarda elde edilen Sâsânî dönemine ait demir paralar arasında, en son 628 yılını gösteren ve II. Hüsrev Perviz döneminde darp edilen madeni paralar ele geçirilmiştir⁵⁴. Araplar Medâ'in şehirler topluluğunu ele

⁴⁹ Bivar, "The History of Eastern Iran", *The Cambridge History of Iran*, V. 3(1), p. 90; Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 463.

⁵⁰ Sâsânîler dönemi sınır eyaletlerinin valileri için kullanılan bu ünvan, daha sonraları Sâsânî eyalet ordularının komutanlarına da şâmil kılınmıştır. Bkz. David Nicolle, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries AD*, Montvert, 1996, p. 14, Sâsânî hanedanından merzubân olanlara "şâhi" ünvanı verilmekteydi. Bkz. Roman Girişmen, *Iran ez Âghâz tâ İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tahran 1336, s. 311.

⁵¹ Sâsânî toplumunda, "Asravan" adı verilen din adamları sınıfını oluşturan ve yargıçlık, öğretmenlik, bilim, sanat, tıp, astronomi alanlarında çalışan bir sınıftır. Bkz. Said Nefîsî, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsânî*, Tahran, 1331, s. 1; Daha sonraları adlarına "mag" veya "magan" denmeye başlanan bu din adamlarına sonraları "hirbez", "mubez" ve "mobad" denmeye başlandı. Bkz. Artur Kristensen, *Iran der Zaman-i Sâsânîyan*, (Trc-Raşid Yasmi), Tahran 1368, s. 151.

⁵² Sâsânîler döneminde şehir merkezlerine "şehristan" adı verilirdi ve buralar "şehrdâr" adı verilen valiler tarafından yönetilirdi. Bkz. Cevad Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran 1366, s. 105.

⁵³ Houtsma, "Al-Madâ'in", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-193*; C. IV, s. 75.

⁵⁴ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian

geçirdikten sonra Veherdeşir şehrine Behraşir adını vermişlerdir⁵⁵. İslam fetihlerinden sonra sahip olduğu önemden dolayı Medâ'in şehirler topluluğuna genel valiler atanmış ve Müslümanların Behraşir adını verdikleri bu kente gelen ilk vali ise Hz. Ali tarafından atanan Adiy bin Hâris olmuştur. Bu şehir her şeyden önce İran Hristiyanlarının merkezi konumundaydı. Sâsânî dönemi Hristiyan teba bu şehirde bulunan Nestûri Kilisesine bağlıydılar ve Nestûri başpiskoposları bu şehirdeki kilisede ikamet etmekteydiler. Bu kent, Mezopotamya toprakları üzerinde Hristiyanlara ait bulunan doksan altı piskoposluk ve on metropolitin merkezi konumundaydı⁵⁶.

Vehantiok Hüsrev (Rumegan)

I. Hüsrev, Medâ'in'de kendi adına yaptırmış olduğu kente, Antiokheia'dan getirmiş olduğu binlerce esiri yerleştirmiştir⁵⁷. Antiokheia'dan getirdiği esirleri, Antiokheia şehir plânının bir benzeri olarak inşa ettiği bu şehire yerleştirmesi, Anûşirvân'ın Bizans toplum ve şehir yaşantısının hayranı olduğu yönündeki kanyı da beraberinde getirmiştir⁵⁸. Asûriler, bu şehre Süryânca *yeni şehir* anlamına gelen "Mahoza⁵⁹ Hedhata", Araplar ise "Rumiye" adını vermişlerdir⁶⁰. Şehir sakinleri Antiokheia'dan getirilip buraya yerleştirilen esirlerden meydana geldiği için, İranlılar buraya *Yunanlıların şehri* anlamına gelen "Rumegân" adını vermişlerdir⁶¹. Anûşirvân, şehrin sahip olduğu arazileri sulaması için Dicle nehrinin üzerinde bulunan Nehrevan ve Jaljalaya (Bugünkü Diyâla) arasında Nehrevan kanalını açtırmıştır. Aynı hükümdar, şehri idare etmek maksadıyla buraya bir şehrdar (vali) tayin etmişti. Aynı zamanda o, 554 yılında şehre bir Nestûri kilisesi açtırarak buraya bir piskopos atadı. Arap fethinden sonra buradaki Nestûriler haraç vermek şartıyla inançlarını devam ettirmişlerdir. Şehrin nüfusunun VI. yüzyılda otuz binin üzerinde olduğu ifade edilmiştir. Vehantiok Hüsrev şehri önemini VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar koruyabilmiştir. Bu şehir merkezi konuma

and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 22.

⁵⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 89; Morony, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran*, V. XIV, p. 46; Houtsma, a.g.m., C. IV, s. 75.

⁵⁶ Sebastian P. Brock, "Christians in the Sâsânian Empire", *Syriac Perspectives on Late Antiquity VI*, s. 3, Hampshire 1985.

⁵⁷ Antakya benzeri şehir yapma geleneği Sâsânilerden önce Büyük Doğu Seferi sırasında Makedonya-lı İskender tarafından başlatılmıştır. Maveraünnehir bölgesinde bulunan Tirmiz şehir büyük İskender tarafından Antakya şehir plânı örnek alınarak yapılmıştı. Doğu seferi sırasında İskender "Antiokheia Tarmata" adını verdiği Tirmiz şehri ile şehrin sakinlerinden dolayı "İskitlerin Antakyası" anlamına gelen "Antiokheia Scythia" adını verdiği Eschata şehirlerini kurmuştur. Bkz. E. V. Zeimal: "The Political History of Transoxiana" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 237.

⁵⁸ Patricia Crone, "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt" *Iran (The British Institute of Persian Studies) Volume-XXIX*, p. 30, London 1991.

⁵⁹ Yaakov Elman, *The Babylonian Talmud in Its Historical Context*, p. 19-27.

⁶⁰ İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 72, 94.

⁶¹ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 155.

ulaştıktan sonra şehrin genişliği Veherdeşir şehrinin güney kısımlarına kadar ulaşmıştı⁶².

Vehantiok Şâpûr (Bihşâpûr)

Sâsânîler döneminde Medâ'in şehirler topluluğuna eklenen büyük kentlerden diğeri I. Şâpûr'un, Tisfun'un güney kısmında kurarak kendi adını verdiği ve Arapların daha sonra Bihşâpûr dedikleri kenttir⁶³. Şâpûr, MS. 253 ve MS. 256 yılları arasında Roma imparatorluğu üzerine yapmış olduğu bir seferden sonra Antiokheia şehrinden getirmiş olduğu altmış bin esiri yerleştirmek amacıyla Antiokheia benzeri bir şehir inşa etmiştir. Böylece bu hükümdar, Şâpûr'un en iyi Antiokheia'sı anlamına gelen "Vehantiok Şâpûr" adını verdiği kendi şehrini kurmuştur⁶⁴. Şâpûr buraya Eyyân-ı Kistrâ denen bir de saray inşa etmiştir⁶⁵. Şâpûr'un Roma üzerine düzenlemiş olduğu bu seferin sonucunda imparator Valerianus esir edilmiş, kral bu başarısını Bihşâpûr şehrindeki Nakş-ı Rüstem'de resmetmiştir⁶⁶. Şâpûr'un bu savaş sırasında tutsak ettiği Antiokheialılar arasında Antiokheia başpiskoposu Demetrianus da bulunmaktaydı⁶⁷. Vehantiok Şâpûr şehri inşa edildikten sonra anılan başpiskopos da diğer esirlerle birlikte bu şehirde ikamet ettirilmiştir. Bu şehir daha sonraları Hristiyanlar için önemli sayılan merkezlerden biri haline gelmiştir⁶⁸. Bu şehirlere ek olarak İbnü'l-Havkal, bu bölgede Kusa Rabba adında bir şehirden bahsederek buranın sahip olduğu mimari kalıntılardan dolayı eski dönemlerde Babil'den bile daha büyük bir şehir olduğunu iddia eder⁶⁹. Ancak onun belirtmiş olduğu bu şehrin, Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan yedi kentten birisi mi veya bunların dışında başka bir kent mi olduğu konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

⁶² Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 23, London 1982.

⁶³ Avcı, "Medâ'in", c. XVIII, s. 289.

⁶⁴ Frye, a.g.m., V. 3, p. 126.

⁶⁵ İbnü'l Belhî, a.g.e., s. 22.

⁶⁶ Girişmen, *İran ez Âghâz tâ İslam*, s. 294.

⁶⁷ Beate Dignas-Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2007, p. 255.

⁶⁸ Richard Kalmin, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine*, Oxford Universty Pres, 2006, p. 7.

⁶⁹ İbnü'l Havkal, *Suretü'l-Arz*, s. 22.

Aspanbar

Aspanbar, Medâ'in şehirler topluluğuna ait yedi kentten biridir. Aspanbar, Arapların Medâ'in şehrini ele geçirek Sâsânî imparatorluğunu yıkmasından sonra eyalet merkezi olarak kullanılmıştır⁷⁰. Hz. Ömer tarafından vali olarak atanan Selmân-ı Farsî ve haraç amili (görevlisi) olarak gönderilen Huzeyfe, Aspanbar şehrine yerleşmişlerdir⁷¹. Tak-ı Kısra bu kentte olduğu için merkez olarak burayı seçmişlerdir. Sâsânîler döneminde yedi büyük kentten oluşan Medâ'in şehirler topluluğuna ait kentlerin sayısı, Arapların burayı fethetmelerinden sonra dörde düşmüştür⁷². Medâ'in şehirler topluluğunun ağırlık merkezi Tisfun kenti yerine artık Aspanbar'a kaymıştır⁷³. Arapların, "Beytü'l-Ebyaz" (Beyaz Saray) olarak adlandırdıkları Sâsânî şahlarının hükümdarlık sarayı Tisfun kentinde bulunmaktaydı⁷⁴. Tak-ı Kısra, Hüsrev Anuşirvan tarafından restore edilmeden önce, Sâsânî hükümdarları Tisfun şehrinde bulunan Beytü'l-Ebyaz'ı yönetim merkezi olarak kullanıyorlardı. Araplar Medâ'in şehirler topluluğunu ele geçirdikleri zaman anılan saray hâlâ ayakta idi⁷⁵. Dicle'nin kenarında bulunan bu sarayın tam karşısında bir taş köprü bulunmaktaydı. Şehir nüfusunun kalabalık olmasından dolayı, II. Şâpûr bu köprüünün yanına başka bir köprü daha yaptırmıştı. Anılan köprülerden biri gidiş diğeri dönüş amacıyla kullanılmaktaydı⁷⁶.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Tarihî Geçmiş

İskender Pers topraklarını istila ettiği dönemlerde Opis adıyla bilinen Tisfun'u ele geçirek bu şehirden yüklü miktarda bir ganimet elde etmiştir⁷⁷. İskender İstilâsı'ndan sonra Tisfun şehrinin harab olmasından dolayı şehrin karşı tarafında Dicle nehrinin doğu yakasına Seleukeia şehri kurulmuş ve burası da ordugâh olarak kullanılmıştır⁷⁸. Part imparatorluğunu yöneten Arşaklar, Mezopotamya topraklarını ele geçirdikleri zaman başkentlerini Kumis'ten Tisfun'a taşımışlardır⁷⁹. Partlar M.Ö. 129 yılında Babil'i ele geçirmelerinden sonra, Tisfun'un önemli bir askeri üs olmasını fırsat bilerek burayı

⁷⁰ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 20.

⁷¹ Bu şehirde vefât eden Selman-ı Farsî'nin burada bulunan kabrinden dolayı bu bölgeye günümüzde "Selmân Pâk" adı verilmektedir. Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 79.

⁷² Avci, "Medâ'in", c. XXVIII, s. 289.

⁷³ Beate Dignas, Engelbert Winter, *a.g.e.*, p. 15.

⁷⁴ Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 76.

⁷⁵ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 18; et-Taberi'nin bildirdiğine göre, Araplar Medain kentini ele geçirdiğinde, bu saray henüz yıkılmamıştı.

⁷⁶ Kristensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, s. 328.

⁷⁷ E. Badian, J. Moor, "Alexander in Iran", *The Cambridge History of Iran*, V. 2, s. 481.

⁷⁸ Ana Britannica, "Tisfun", c. XIX, s. 406.

⁷⁹ Eilers, "Iran and Mesopotamia", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 483.

merkezî bir konuma getirdiler⁸⁰. Partlar için bölgenin önemi büyük olduğu için Tisfun şehrine önemli bir yatırım yaptılar ve burayı antik dünyanın en modern şehirlerinden birisi haline getirdiler. MÖ. 41 yılında Tisfun şehri bölgenin en büyük şehirlerinden birisi haline gelmişti. Bu şehrin Partlar için daha önemli bir hale gelmesi, Seleukeia'da imparator Vardanos'a karşı başlatılan bir isyanla olmuştur. İmparator nehri karşı tarafındaki Tisfun'un merkezî hale getirilmesi için çalışmalar yapmıştır. İmparator I. Pacorus ise şehrin etrafını duvarlarla çevirmiştir. Ammianus Marcellinus, bu duvarın içinde kalan şehrin otuz kilometre kare genişliğinde olduğunu söylemektedir. Bunun yanında Tisfun şehri, imparator I. Vologeses zamanında önemli bir ticaret merkezi ve askeri üs haline gelmiştir⁸¹. Part hükümdarı II. Artaban, Seleukeia şehrine karşılık Tisfun'un nüfusunu arttırmak için uğraşmış ve burayı İran kökenli bir nüfusla beslemeye çalışmıştır. Tisfun'u temiz ve sağlıklı havasından dolayı kış aylarında başkent olarak kullanan Part hükümdarları yaz aylarında ise diğer önemli bir merkez olan Akbatana⁸²'yı kullanırlardı⁸³. Bu durumuyla Tisfun, Partlar'ın bir nevi Mezopotamya'daki kışlak başkentiydi⁸⁴.

MÖ 123 yılında Part imparatoru olan II. Artaban, Mezopotamya ve Babil topraklarını ülkesinin merkezî haline getirmiş ve Dicle nehrinin kenarında bulunan Tisfun şehri başkent olarak seçmiştir. Anılan tarihten önce Part imparatorluğunun başkenti Nesa⁸⁵ şehriydi. Artaban'ın başkenti daha batıya Tisfun'a kaydırmasının üç temel nedeni vardı. Doğuda bulunan göçebe kavimlerin sürekli saldırılarına maruz kalması, şehrin ticari açıdan önemli bir kavşakta bulunması ve Tisfun'un geçmişte Mezopotamya'da kurulan medeniyetlerin önemli bir yönetim merkezi olmasıdır. Tisfun, MS. 116, 165 ve 198 yıllarında Partlar döneminde sırasıyla Roma imparatorları

⁸⁰ James Ferguson, *Rome and Parthia: Power Politics and Diplomacy Across Cultural Frontiers*, Bond University, 2005, s. 7; R. Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, Penguin, 1954, pp. 243-245; A. D. H. Bivar, "The Political History of Iran Under the Arsacids", *The Cambridge History of Iran, Vol. 3(1): The Seleucid, Parthian and Sāsānīan Periods*, Cambridge, 1983, p. 86; Keal, "After Alexander", (Edt- Arthur Cotterell) *The Encyclopedia of Ancient Civilizations*, London, Windward, 1980, p. 159; Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, London 1962, p. 182-184.

⁸¹ Jacob Neusner, *A History of Jews in Babylonia: The Parthian Period I*, Leiden 1969, s. 3, 8.

⁸² Akbatana (Ecbatana): Günümüz Hemedan şehri yakınlarında 1700 metre yükseklikteki Alvand Dağ eteklerinde kurulmuş olan Akbatana (Ecbatana) şehri antik dönemlerde Med imparatorluğunun başkentiydi. Galya D. Toteva: "Pers Kentleri ve Sanatı-On Binlerin Düşü", *Arkeoatlas 6*, 2007, (Ed. N. Karul), s. 36-53.

⁸³ Garthwaite, *The Persians*, p. 77; Vaux, *a.g.e.*, s. 130; Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 456.

⁸⁴ William Sandys Wright Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, New York, 2005, s. 130; R. Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, Penguin, 1954, p. 243, 245; Bivar, "The Political History of Iran Under the Arsacids", *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1)*, p. 86; Frye, *The Heritage of Persia*, p. 182-184.

⁸⁵ Nesa: Horasan bölgesinde Kopet dağlarının kuzey eteklerinde kurulmuş olan tarihi bir kenttir. Günümüzde Aşkabat şehrinin 19 km batısında yer almaktadır. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Nesa Maddesi", Milliyet Yay. İstanbul 1986, c. 17, s. 8603.

Traianus, Lucius Verus ve Septimus Severus tarafından ele geçirilmiştir⁸⁶. Bu işgal-lerden sonra Tisfun şehri Partlar açısından önemini yitirmeye başlamıştır. MS. 116 yılında Romalılar şehri işgal ederek buradaki Yunan kültürünü yok ettiler. Traianus tarafından ele geçirilen Tisfun ertesi yıl Traianus'un halefi olan Adrianus tarafından bir barış anlaşmasıyla tekrar Partlar'a iade edilmiştir⁸⁷. Bu zapt sırasında Aşkani kralı Khosro (Hüsrev)'nun kızı altın kaplama yatağı ile beraber Romalıların eline geçmiş fakat Adrianus tarafından tekrar serbest bırakılmıştır⁸⁸. M.S. 165 yılında Romalı komutan Marcus Aurelius ile Partlar arasındaki savaşta Tisfun tekrar Romalıların eline geçmiş fakat savaş sonrası terkedilmiştir⁸⁹. M.S. 197 yılında imparator Septimus Severus'un Tisfun'u ele geçirmesi şehir için büyük bir yıkımı beraberinde getirmiştir. Severus şehri tahrip etmiş ve halkının büyük kısmını köle olarak satmıştır. Severus'un Tisfun'u zaptı, Part imparatorluğunun zayıflamasına ve Sâsânîler tarafından kolayca ortadan kaldırılmasına neden olmuştur⁹⁰. Severus'un bu esnada Part hazinesini yağmaladığı, Roma hazinesini Part altın ve gümüşleriyle doldurduğu ve böylece son kırk yıldır ekonomik krizde olan Romalıların bu kazançtan sonra ekonomik buhrandan kurtuldukları söylenmektedir⁹¹. Son Arşak hükümdarı Artaban, Traianus döneminde Roma topraklarına ilhak edilmiş olan birçok vilayeti tekrar İran topraklarına katarak Mezopotamya'daki Roma üstünlüğüne son verebilmiştir⁹².

Tisfun, Erdeşir Papakan'ın, 226 yılında başkenti İstahr'ı bırakarak buradaki taç giyme merasiminden sonra 642 yılında Araplar tarafından yıkılıncaya kadar Sâsânî imparatorluğuna başkentlik yapmıştır⁹³. Sâsânî şahları önceki Pers ve Part imparatorları gibi, Tisfun şehrini kışlak başkent olarak kullanmaktaydılar⁹⁴. Yaz aylarında ise daha serin olan Arranşahr platosunu tercih ediyorlardı⁹⁵. Birçok özelliğinden dolayı Tisfun

⁸⁶ Yarshater, "The Seleucid, Parthian And Sâsânian Periods", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 1; Bosworth, "Iran And The Arabs Before Islam" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 594. Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arab Conquest*, s. 149.

⁸⁷ Brian Campbell, "The Severan Dynasty" *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, V, XII, (Edited by Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron) Cambridge University Press, 2008, p. 1,10; ayrıca bkz, Ferguson, *Rome and Parthia: Power Politics and Diplomacy Across Cultural Frontiers*, s. 1-39.

⁸⁸ Reza Shabani, *Iranian History at a Glance*, (Trc. Mahmûd Farrokhpey), Tehran 2005, s. 97.

⁸⁹ Ferguson, *Rome and Parthia: Power Politics and Diplomacy Across Cultural Frontiers*, s. 1-39.

⁹⁰ Reza Shabani, *a.g.e.*, s. 106.

⁹¹ Campbell, *a.g.m.*, V. XII, p. 1-10.

⁹² Sir Percy Sykes, *History of Persia*, c. I, London and New York 2004, s. 30.

⁹³ Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 80; E. A. Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Ter-Keyhüsrev Kişaverzi), Tahrân 1359, s. 156.

⁹⁴ Avinoam Shalem, "The Fall of Al-Mada'in: Some Literary References Concerning Sâsânian Spoils of War In Mediaeval Islamic Treasuries", *Iran*, V. XXIV, p. 77.

⁹⁵ Sâsânîlerin, adına "Dil-i Erranşahr" dediği ve Sâsânî ülkesinin kalbi sayılan bu coğrafyanın merkezi olan Hemedan şehri Sâsânî imparatorlarının vazgeçilmez yaylak başkentleriydi. Bkz. Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 120.

şehri stratejik öneme sahip bir şehirdi⁹⁶. Bu şehir Fırat ve Dicle nehirlerinin sulamış olduğu geniş düzlüklere yakın, aynı zamanda kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının çok iyi bir şekilde kontrol edilebildiği bir noktadaydı. Anılan şehrin sahip olduğu bu avantajların yanında, Roma imparatorluğu topraklarına yakın olması ve kuzeyden gelebilecek istilalara açık bir mevkiye bulunması, buranın en büyük mahzurları olarak gösterilmekteydi⁹⁷. Sâsânî hükümdarlarının bu şehri başkent olarak seçmesindeki asıl neden, şehrin stratejik konumu ve kış aylarında havasının ılık ve sağlıklı olmasından kaynaklanıyordu. Bu şehrin dışında Hemedan ve İstahr şehri de Sâsânî imparatorları tarafından başkent olarak kullanılmaktaydı⁹⁸. Tisfun aynı zamanda Sâsânî tahtına geçen bütün şahlar için taç giyme merasiminin yapıldığı vazgeçilmez bir şehirdi. Tahta çıkan Sâsânî şahları imparatorluk merasimlerini mutlaka bu şehirde düzenlerlerdi. Bunun yanında tahta çıkışlarını takdis etmek amacıyla mutlaka Sâsânîlerin dinsel merkezi olan Tebriz şehrine giderler, buradaki ana ateşgedelerde bu merasimi devam ettirerek imparatorluklarını takdis etmeye çalışırlardı. Ayrıca, Partlar'ın yıkılmasından sonra Mülûk-ü Tavâif olarak adlandırılan *mahalli krallıkları* kontrol altına alabilmek için Tisfun şehri önemli bir konuma sahipti⁹⁹. Part hükümdarları ülkelerinde mevcut bulunan 240 adet mahalli krallığı Tisfun merkezli olarak yönetmekteydiler¹⁰⁰. Bu krallıkları ortadan kaldırarak ülkesinin milli birliğini kurmak isteyen I. Erdeşîr, Tisfun'a yerleşerek bu krallıkları kısa bir zaman içerisinde ortadan kaldırarak ülkesini tek bir çatı altında toplamıştır¹⁰¹. Bu başarısının ardından Erdeşîr otoritesini güçlendirince, Roma'ya kafa tutmaya başladı¹⁰². Erdeşîr 237 yılında Roma'ya savaş ilan ederek Anadolu üzerine saldırılar düzenledi ve Roma ordusunu yenerek Nizip'e kadar ilerledi. Romalılar, Erdeşîr'in Anadolu üzerine yaptığı akınları güçlkle durdurabilmişlerdir¹⁰³.

Tisfun şehrinin bu stratejik özelliği ve Romalılara karşı Sâsânîlere kazandırmış olduğu avantajları, I. Şâpûr döneminde Roma ordularının şehri kuşatmasına sebep olmuştur. Erdeşîr'in Partları ortadan kaldırmasıyla beraber bir anda Romalıların korkulu rüyası haline gelen Sâsânî imparatorluğunun bu hızlı yükselişi ve 230 yılında Nisibis savaşıyla Sâsânîler'e yenilmeleri ile beraber Harran ve civarının elden çıkması Romalıları harekete geçirmiştir. Sâsânîlerin yukarı Mezopotamya ve Ermenistan yönünde sınırlarını genişletme çabaları karşısında Romalılar tedirgin oldular¹⁰⁴. Romalılar, Medâ'in şe-

⁹⁶ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 41, London, 1982; Sâsânî şahları başkentlerinin işgal edilebileceği düşüncesiyle ülke için farklı başkentler edinmişlerdir. Garthwaite, *The Persians*, p. 89.

⁹⁷ Garthwaite, *a.g.e.*, p. 89.

⁹⁸ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 121.

⁹⁹ Hakikat, *Tarih-i Kûmis*, s. 59; Malcolm, *The History of Persia*, V. I, s. 72.

¹⁰⁰ Sykes, *History of Persia*, c. I, s. 422, 423, 424.

¹⁰¹ İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 61; Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 80.

¹⁰² Ahmet Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2006, s. 58.

¹⁰³ Meşkür, *a.g.e.*, s. 80.

¹⁰⁴ Michael H. Dodgeon, Samuel N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, London and New York 1994, p. 2.

hirler topluluğunu ele geçirmek ve Sâsânîleri Mezopotamya topraklarının dışına atmak amacıyla M.S. 244 yılında anılan şehrin önlerine geldiler ve burayı kuşattılar¹⁰⁵. Roma imparatoru Gordianus'ın hedefinde Seleukeia ve Tisfun şehirlerini işgal etmek vardı. Fakat bu savaş Romalılar için büyük bir yıkım oldu. Savaş sırasında imparator Gordianus öldürüldü. Yerine geçen Philippe, Sâsânî ordusuyla Dicle'nin batı tarafında şiddetli bir çatışmaya girdi. Savaş, Şâpûr'un kesin zaferiyle sonuçlandı. Philippe 500.000 bin altın dinar savaş tazminatı karşılığında geri kalan ordusunu Şâpûr'un elinden kurtarabilirdi¹⁰⁶. M.S. 361 yılında Tisfun üzerine sefer düzenleyen Romalıların baskıcı imparatoru Iulianos'a karşı şimdiki Anbar¹⁰⁷ şehrinde hendekler kazdıran II. Şâpûr Roma ordusunu burada ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kazanılan bu zaferden sonra buraya Şâpûr'un zaferi anlamında "Piruzşâpûr" adı verilmiştir¹⁰⁸. Şâpûr buraya ilk olarak askeri bir üs kurmuş daha sonraları burası büyük bir kent halini almıştır.

363 yılında II. Şâpûr döneminde Roma imparatoru Iulianos, ordusunun başında tekrar Tisfun kapılarına dayandı. II. Şâpûr ise onu fillerle ve savaş arabalarıyla donatılmış ağır zırhlı bir orduyla karşıladı¹⁰⁹. Ağır donanımlı Sâsânî ordusunu yarmayı başaran Iulianos, kaçan orduyu, askerlerini teknelerle Dicle'yi geçirecek takip etti. Fakat Tisfun, etrafı hendeklerle ve geniş surlarla çevrili bir şehirdi ve her türlü kuşatmaya aylarca dayanabilecek ekonomik güce sahipti. Aylarca süren kuşatmaya Romalıların hiç tahammül edemeyeceği yaz sıcakları eklenince, dirençleri kırıldı. Orduda sıtma hastalığı başgösterdi. Geri dönme kararı alan Iulianos teknelerle Dicle nehri üzerinden ordusunu geri çekmeyi düşündü. Fakat geri dönüş esnasında Sâsânî ordusunun ani bir saldırısı ile karşılaştı. Bunun sonucunda Roma ordusu kargı ve mızrak yağmuruna tutuldu. Bu ağır saldırı neticesinde göğsüne bir kargı saplanan imparator Iulianos can

¹⁰⁵ Garthwaite, *a.g.e.*, p. 90.

¹⁰⁶ Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, p. 22. Genç imparator Gordianus'un yakalandığı bir hastalıktan dolayı ölmüş olabileceği üzerinde de durulmaktadır. Yerine imparator olan Philippe ise Arap asıllıdır. Bkz. David M. Lang: "Iran, Armenia And Georgia" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 519.

¹⁰⁷ Anbâr: Medain kompleksine ait askeri banliyölerden birisi durumunda olan bu şehir daha sonraları Medain'in Araplar tarafından ele geçirilmesinden sonra Piruzşâpûr olan ismi Anbâr olarak değişmiş ve günümüzde de bu isimle bilinmektedir. Bu şehre Araplar döneminde Anbâr denmesinin nedeni bu şehrin tahıl ambarı olarak kullanılmasından kaynaklanmaktaydı. Kudama bin Ca'fer, *Kütabu'l-Harâc ve Sinâ'atu'l-Kütâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdâd, 1981, s. 356; el-Bekrî, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, (Thk. Mustafa es-Sakkâ), Beyrut 1983, c. 1, s. 197-198; Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cündi), Beyrut, (trz), c. 1, s. 305-306; Abdulaziz ed-Dürî, *TDVİA*, Anbâr Maddesi, İstanbul 1995, c. XI, s. 171.

¹⁰⁸ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 125; Eilers, "Iran and Mesopotamia" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 485.

¹⁰⁹ Benjamin, *Persia*, p. 198; Sykes, *History of Persia*, c. I, s. 421.

verdi¹¹⁰. Yerine geçen imparator Iovianus güçlü bir dirençle Şâpûr'u barışa zorladı¹¹¹. Iovianus ve Şâpûr arasındaki anlaşma gereğince Dicle nehri, Roma ve Sâsâni devletleri arasında sınır haline geldi. Yine bu anlaşma sonucunda Sâsâni başkenti Tisfun, Roma İmparatorluğunun sınırına çok yakın bir mevki durumuna düştü. II. Şâpûr, Tisfun'un Roma işgaline uğraması ihtimalini göz önünde bulundurarak Fars'ta Bişâpûr¹¹² adını verdiği bir şehir inşa ederek ülkesinin merkezini buraya nâkletti¹¹³.

Sâsânilerin korkulu rüyası haline gelen Arap istilalarına karşı II. Şâpûr, Romalıların müttefikleri olan Arapların Tisfun şehrine akınlarını önlemek amacıyla güneyde Arap çöllerine yakın kısımlarda uzun hendekler kazdırmış ve anılan şehrin batı kısmında yer alan Anbar'da Araplara karşı yapılacak savaşlarda ordugâh şehir görevi görmesi için bir cephanelik kurdu muştur¹¹⁴. Tisfun şehri özellikle kuzeyden Fırat ve Dicle nehirleri sayesinde düşmanın gemilerle çok kolay bir şekilde şehire inebilecekleri bir mevkiye sahipti. Roma İmparatoru Iulianos Ermeni birlikleri ile birlikte 1100 adet teknedен oluşan filosunu Fırat nehrinden indirerek Tisfun önlerine kadar getirmişti¹¹⁵. Kolay istila edilebilecek bu mevkiye rağmen ekonomik ve stratejik öneminden dolayı bu şehir tamamen terk edilmemiş, ancak herhangi bir istila tehlikesine karşı farklı yönetim merkezleri inşa edilmek zorunda kalmıştır. Daha sonraları güneyde artan Arap tehlikesine karşı II. Şâpûr devletin merkezini Cündişâpûr'a nakletmiştir¹¹⁶. Her üç şehri de başkent olarak kullanan Şâpûr daha çok Bişâpûr¹¹⁷ şehrini başkent olarak kullanmış ve son nefesini de burada vermiştir¹¹⁸.

¹¹⁰ Daha geniş bilgi ve farklı ayrıntılar için bkz. Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, s. 174 vd.

¹¹¹ A. J. S. Spawforth, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, Cambridge University Press, 2007, p. 60.

¹¹² Bişâpûr: Günümüz İranında Faliyan şehrinin güneyinde yer alan bu şehir eski Persis ve Elam arasındaki tarihi yol üzerinde bulunmaktaydı. Sâsâniler döneminde ise İstahr ve Medâin'i birbirine bağlayan yolun üzerinde bulunmaktaydı. (Bişâpûr için bkz.; Oliver Herper, "Portrait of a King" *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Ekim, 1966, s. 143, 145; Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 117-139 arası).

¹¹³ Frye, a.g.m., V. 3, p. 121.

¹¹⁴ Eilers, "Iran and Mesopotamia" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 485.

¹¹⁵ Sykes, *History of Persia*, c. I, s. 35; Frye, a.g.m., V. 3, p. 138.

¹¹⁶ Abdhusein Zarinkoob, *Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghaz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi*, Sukhan 1999, s. 206.

¹¹⁷ Bkz. Habibullâh Âyetullâhî, *The Book of Iranian: The History of Iranian Art*, (Ter. Shermin Haghshenâs), Tahran, 2003, s. 120, 124, 130, 138, 148. Bişâpûr adı verilen şehir ile Medâin şehirler topluluğu içerisinde kurulan Bişâpûr şehri birbirine karıştırılmamalıdır. O dönemde Şâpûr adıyla Irak ve İran toprakları üzerinde onlarca şehir bulunmaktaydı ve bu şehirlerden bazıları günümüzde halen mevcuttur. (Bkz. Aynı yer)

¹¹⁸ Elman, *The Babylonian Talmud in Its Historical Context*, s. 24.

II. Behram dönemi iç karışıklıkları, Sâsânîler döneminde bir defa defa Romalılara, başkent Tisfun şehrini işgal etme fırsatı vermiştir¹¹⁹. İmparator Carus MS. 283 yılında Sâsânî varlığını tamamen ortadan kaldırmak amacıyla donanımlı bir orduyla Mezopotamya topraklarına geçerek şehri işgal etmeye çalıştı¹²⁰. Carus'un bu istilası, Romalıların Sâsânî başkentini son işgal girişimleri idi¹²¹. Bununla beraber Tisfun'a çıkarma yapan hiçbir Roma imparatoru Tisfun'dan öteye gidememiştir. İşin daha ilginç yanı, Tisfun kentini ele geçirmek amacıyla Sâsânîler üzerine harekât başlatan hiçbir Roma imparatoru ülkesine sağ olarak dönmemiştir. Daha önce Sâsânîler üzerine saldırı düzenleyen Valerianus, Iulianus ve III. Gordianus gibi Carus da bu seferden sağ olarak ülkesine dönmemiş ve Tisfun şehrinde ölmüştür. Romalıların bu duruma verdiği isim ise "Ctesiphon Oracle" yani "Tisfun'un Laneti" olmuştur. Carus'un ölümü üzerine yerine geçen Numerianus ordusunu alarak Tisfun'u terk etmiştir¹²². Bu işgal girişimi II. Behram dönemi Sâsânî taht kavgalarının yaşandığı ve ülkenin bir kaosun içerisine girdiği döneme rastlamaktadır. Carus'un Sâsânîlerin zayıf bir durumda olduğu bu dönemde gerçekleştirmiş olduğu istila girişimi kendisinin mucizevi bir şekilde ölümüyle son bulmuştur. Carus, Tisfun'a son darbeyi indirmek amacıyla düzenlemiş olduğu bir çıkarma sırasında büyük bir fırtına meydana gelmiş ve kendisi yıldırım çarpması sonucu ölmüştür¹²³. Böylece II. Behrâm'ın zayıf yönetimi altındaki Sâsânî imparatorluğu önemli bir badireyi atlatmış oluyordu¹²⁴. Bu dönemde ülkede otoritenin zayıflaması ile beraber Kafkaslar, Hazar, Bulgar ve Hun akınlarına sahne olmuştur. Hazar ve Bulgar kabilelerini önlerine katan Hunlar Azerbaycan ve Mezopotamya topraklarına yayılmışlar ve hatta 390 yılında Tisfun kapılarına kadar dayanmışlardır. Üstelik bu esnada Sâsânîler'den hiçbir direniş görmeden Tisfun'a kadar sokulabilmişlerdir¹²⁵. 450 yılına kadar Hun topluluklarına karşı üstünlük kurmak isteyen Sâsânîler, II. Yezdicürd döneminde Hunları yenerek onları Kafkasların kuzeyine geri çekilmeye zorlamışlardır¹²⁶.

IV. Hürmüz döneminde, Mezopotamya üzerine yürüyen Bizans generali Mauricius 579 yılında Tisfun şehrini ele geçirmek amacıyla ordusunu güneye kaydırınca,

¹¹⁹ Bivar, "The History of Eastern Iran" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 210.

¹²⁰ George Rawlinson, *A Manuel of Ancient History; from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford University Press, (Trz), s. 577; Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, p. 26; Meşkur, *Tarih-i İran Zemin*, s. 83; Sykes, *a.g.e.*, c. I, 440; Frye, *a.g.m.*, V. 3, p. 127; Gartwhite, *The Persians*, p. 97; Sir John Malcolm, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, London 1806, s. 81.

¹²¹ Sykes, *a.g.e.*, c. I, s. 33.

¹²² Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, p. 26.

¹²³ Said Alizade, *Iran a Chronological History*, Tahran 2002 s. 53; Beate Dignas-Engelbert Winter, *Rome And Persia in Late Antiquity*, p. 26; Meşkur, *Tarih-i İran Zemin*, s. 83; Sykes, *History of Persia*, c. I, s. 440.

¹²⁴ Girişmen, *Iran ez Âghâz tâ Islam*, s. 296.

¹²⁵ Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran*, Tahran (Trz), s. 512.

¹²⁶ Zarinkoob, *Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghaz ta Sukut-i Saltanat-i Pahlavî*, s. 200 vd.

Sâsânî ordusu ile Mezopotamya'da karşı karşıya gelmişlerdir. Mauricius'un hedefinde Tisfun şehrinin işgali vardı fakat 580 yılında Konstantinopolis (İstanbul)'te imparator Tiberus'un öldüğü haberi ulaşınca ordusunu toplayarak geri dönmüştür¹²⁷. Tisfun şehri sadece Bizanslılar tarafından değil aynı zamanda Sâsânî ordu komutanları ve şehzâdeler tarafından da işgal edilmek istenmiştir. Sâsânî şahı IV. Hürmüz'ün ordu komutanı olan Behram Çubin, Hürmüz ile aralarında meydana gelen siyasi anlaşmazlık üzerine hızlı bir şekilde gelerek Tisfun şehrini işgal etmiş ve Sâsânî tahtına oturmuştur¹²⁸. Sâsânî hanedanına mensup olmayan Behram Çubin, Tisfun'u işgal ederek Sâsânî tahtını ele geçirdiği için, İranlı tarihçiler tarafından sürekli olarak "gâsıb" olarak nitelendirilmiştir. Behram Çubin'in, Tisfun'u işgal etmekle Sâsânîler arasında meydana getirdiği buhran yaklaşık dört yıl sürmüştür¹²⁹. Bizans imparatoru Mauricius ile beraber Behram Çubin'e karşı ittifak kuran Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz, 590 yılında Behram Çubin ile yaptığı savaşı kazanarak Tisfun şehrine gelip Sâsânî tahtına oturmuştur¹³⁰. II. Hüsrev ve Mauricius arasındaki bu ittifakın sonucunda Tisfun şehri Sâsânî şahı ile Bizans imparatorunun kızı Meriem (Meryem)'in evliliğine şahitlik etmiştir¹³¹. Bunun karşılığı olarak Bizanslılar Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya üzerinde önemli kazanımlar elde etmişlerdir¹³². Şehrin sahne olduğu bir başka taht kavgası ise Kesrî ile Behram Gûr arasındaki mücadeledir¹³³. Behram Gur babası I. Yezdicürd tarafından Hire¹³⁴'de bulunan Lahmî emiri Münzir'in vesâyetine verilmiştir¹³⁵. Behram Arap geleneklerine göre yetişmiş, yetenekli, cesur ve gözü pek bir kişiliğe

¹²⁷ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 162.

¹²⁸ Rawlinson, *A Manuel of Ancient History*, s. 591; Girişmen, *a.g.e.*, s. 308; Alizade, *a.g.e.*, s. 60; Spawforth, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, s. 60; Gartwhite, *The Persians*, p. 109.

¹²⁹ İbnu'l Belhî "Farsnâme", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, s. 23-148.

¹³⁰ Ahmed bin İshak Yakûbî, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc-M. İbrahim Ayetî), Tahran 1382, s. 209; İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 103; Meşkür, *a.g.e.*, s. 98; Rawlinson, *a.g.e.*, s. 591; Alizade, *a.g.e.*, s. 60; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, California, 1997, s. 231; Gartwhite, *The Persians*, p. 109; Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 66.

¹³¹ İbnu'l Belhî, *a.g.e.*, s. 103; Yakûbî, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, s. 208; et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, C. II. s. 322; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium*, Singapore, 2010, s. 163; Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, s. 172.

¹³² Rawlinson, *A Manuel of Ancient History*, s. 591; Alizade, *Iran a Chronological History*, s. 60; Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 98; Girişmen, *Iran ez Âghâz tá Islam*, s. 308; Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 231.

¹³³ Garthwaite, *The Persians*, p. 103.

¹³⁴ Hire: Küfe'nin 5 km güneyinde Fırat nehrinin kenarında geniş bir ovada kurulmuştur. Bu şehrin ilk olarak Babil hükümdarı Buhtunnasır zamanında kurulduğu söylenmektedir. Şehir adını Ârâmi-Süryânî dilinde ordugâh anlamına gelen "Hirta" sözcüğünden almıştır. Bu şehir, Sâsânîler döneminde 240 yılında kurulan Lahmî krallığının başkenti durumundaydı. H. Ali Dakuki: "Hire Maddesi" *TDVLA*, C. 18, Ankara 2003, s. 122; bu şehirle ilgili geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Fakih, *Mutasaru Kitabî'l-Buldân*, Leiden, 1302, s. 181; el-Bekrî, *Mu'cem ma İsta'cem min Esmâ'i'l-Bilad ve'l-Mevâzi*, c. II, s. 478-47; Corci Zeydân, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, (Trz), s. 393; Cemâl Bâbân, *Usûlu Esmâ'i'l-Müdüün ve'l-Mevâki' el-İrâkiyye*, Bağdâd 1989, c. I, s. 101.

¹³⁵ Bosworth, "Iran And The Arabs Before Islam" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 598.

sahipti. Avlanmaktan hoşlanan ve atik bir vücuda sahip olan Behram'ın vahşi hayvanlarla güreş tutacak kadar yabancı olan kişiliğinden dolayı kendisine Arap ve İslami kaynakları *yaban eşeği* anlamına gelen "Gûr" lakâbını takmışlardır¹³⁶. Babasının ölümüne kadar burada kalan Behram Arap geleneklerine göre yetiştirildiği için, Sâsânî soyluları babasının ölümünden sonra kendisinin hükümdar olmasına karşı çıkmışlardır¹³⁷. Bundan dolayı Sâsânî hanedanından olan Kesrî'yi tahta çıkardılar. Bunun üzerine Behram Gur, Numan bin Münzir'e on bin kişilik bir Arap süvari birliği ile başkent Tisfun'a baskın düzenletti; amacı şehri ele geçirmek olmayan Behram bununla Sâsânî soylularını sindirip kendi saltanatına razı etmek istiyordu. Başkent Tisfun civarındaki kentleri yağmalayan Arap süvarileri, Behram'ın emriyle geri çekildiler¹³⁸. 421 yılında güçlü bir Arap ordusuyla şehri kuşatma altına alan Behram Gûr'dan çekinen Kesrî saltanatu Behram'a bırakmak zorunda kalmıştır¹³⁹.

Tisfun, IV. Hürmüz döneminde, Göktürk hükümdarlarından Buyruk Han'ın esaretine ev sahipliği yapmıştır. Göktürk hükümdarı Save¹⁴⁰ Hakan'ın (Baga Tigin) Sâsânî komutanı Behram tarafından öldürülmesinden sonra Batı Göktürk yabgusu olan ve Sâsânîlerin adına "Bermude" (Fermude) dedikleri Buyruk Tigin esir edilerek Tisfun şehrine getirilmiştir¹⁴¹. Sâsânî hükümdarı IV. Hürmüz, Buyruk Tigin'i şehrin dışında törenle karşılamış ve ona büyük değer vermiştir¹⁴². Hürmüz, Göktürk Hakanı için Kisrâ sarayında özel bir taht yaptırarak onu tahtın üzerinde ağırlamıştır. Buyruk Han'ı burada bir süre ağırlayan Hürmüz, onun tekrar güvenle ülkesine dönmesine izin vermiştir¹⁴³. IV. Hürmüz'ün bu tutumunda onun Türklerle akraba olmasının payı büyüktür. Kendisi İstemi Yabgu'nun Anûşirvân ile evlenen kızı Fakim'in oğludur. Yapı ve karakter olarak dedesi İstemi Yabgu'ya benzediği için IV. Hürmüz'e "Türkzâde"

¹³⁶ et-Taberi, *Tarih-i Taberî*, C. II. s. 223; Meşkür, *a.g.e.*, s. 88; Alizade, *age.*, s. 56; Malcolm, *The History of Persia*, V.1, s. 91; Gartwhite, *a.g.e.*, p. 103; Eilers, "Iran and Mesopotamia", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 485

¹³⁷ Yakûbî, *Tarih-i Yakûbî*, c. I, s. 199; İbnü'l Belhî, *Farsnâme*, s. 75; et-Taberi, *a.g.e.*, c. II. s. 224.

¹³⁸ İbnü'l Belhî, *a.g.e.*, s. 76.

¹³⁹ Meşkür, *a.g.e.*, s. 88vd; Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 61; Yazdıciird öldükten sonra onun yerine Sâsânî soyluları Kesrî veya adına bazı kaynakların Kusro dedikleri şehzadeyi tahta çıkarmışlardır. Bkz. Frye, "The Political History of Iran Under The Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 144.

¹⁴⁰ Çin kaynaklarında Yang-su, Arap kaynaklarında Şabe ve Farsça kaynaklarda Save şeklinde geçen bu kişi Batı Göktürk kağanı Tardu'nun oğlu Baga Tigin'dir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 72; Gaybullah Babayar, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, c. I, s. 107

¹⁴¹ et-Taberi, *Tarih-i Taberî*, C. II. s. 317; Yakûbî, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, s. 204, 205; Çin kaynaklarında Ni-li, Arap kaynaklarında Yel (II) Tigin ve Farsça kaynaklarda Bermude şeklinde geçen bu yabgunun ismi Buyruk anlamına gelmektedir. Babayar, *a.g.m.*, s. 107

¹⁴² Altungök, *a.g.t.*, s. 123; Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 537; Hasan Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s. 25.

¹⁴³ Altungök, *a.g.t.*, s. 123.

lakâbı takılmıştı¹⁴⁴. Sâsânî soylularının Hüzmüz'ü tahttan indirmeleri ve kendi oğlu Perviz tarafından öldürülmesi üzerine Buyruk Han, Behram Çubin'in ordusuna katılarak Perviz'e karşı savaşmıştır¹⁴⁵.

MS. 431 yılında Efes Konsili'nin din dışı ilan ettiği Patrik Nestorius'un yandaşlarının dini faaliyetleri Bizanslılar tarafından yasaklandı¹⁴⁶. Bunun üzerine Sâsânîler, Bizanslıların içine düşmüş oldukları bu mezhep kavgalarından yararlanmak amacıyla kapılarını Nestûrîlere açtılar ve Seleukeia şehrinde bir Nestûrî kilisesi kurulmasına izin verdiler¹⁴⁷. MS. V. Yüzyıl, Hristiyanlığın İran'da gelişme kaydettiği bir yüzyıl olmuştur. Aynı zamanda bu durum, Hristiyanlığın Çin'e ulaşmasına da zemin hazırladı. Seleukeia ve Cündişâpûr Hristiyan okullarında yetişmiş olan Nestûrî misyonerler dinlerini yaymak için ipek yolunu kullandılar. Orta Asya ve oradan da Çin'e yönelen misyonerler, MS. 630 yılında ilk defa bu dinin Çin'e ulaşmasına sebep oldular. Yüzyılın başında özellikle de MS. 410 yılında I. Yazdicürd, Seleukeia kentinde bir konsil toplayarak onlara burada bir kilise kurmalarına izin verdi¹⁴⁸. Aynı yıl büyük bir konsil düzenleyen Nestûrîler buradaki faaliyetlerine başlamış oldular¹⁴⁹. Piruz'un saltanatının son yıllarında Nestûrî mezhebini kabul etmesiyle birlikte, İran Nestûrî kilisesi bağımsız bir hale geldi¹⁵⁰. Bu tarihten itibaren Patrik, Sâsânî şahları tarafından atanmaya başlamış ve kilise patriği devlete bağlı bir memur haline getirilmiştir. Nestûrîler, Piruz'un desteği ile 484 yılında, Cündişâpûr'da bir konsil daha topladılar¹⁵¹. 488 yılında Sâsânî tahtına çıkan Kabad Tisfun ile Cündişâpûr'da birer tıp mektebi ve hastane açarak buraya Nisibis (Nusaybin) ve Edessa (Urfa)'daki tıp okullarında okuyan öğrencileri davet etmiştir. Nestûrî öğretisine sahip bu öğrenciler Yunan medeniyetine ait tıbbi ve felsefi kitapları beraberlerinde bu okullara getirdiler.

MS. 614 yılında Hüsvrev Perviz, generali Şahrbaraz komutasındaki Sâsânî ordusunu Bizans'ın üzerine yollayarak Anadolu'yu tamamen ele geçirdi¹⁵². Ayrıca o, Filistin, Mısır ve İskenderiye'yi Bizanslılardan alarak Konstantinapolis (İstanbul)'i ku-

¹⁴⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 25; Meşkur, *a.g.e.*, s. 97; et-Taberi, *a.g.e.*, C. II. s. 318

¹⁴⁵ Ünver Günay-Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 204.

¹⁴⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 9; Raymond Furan, *İran*, (Trc. G. Kemalî Söylemezoğlu), İstanbul 1943, s. 98; Warwick Ball, "Some Rock-Cut Monuments In Southern Iran" *Iran* (The British Institute of Persian Studies), V. XXIV, p. 111, London 1986.

¹⁴⁷ Ünver Günay, Harun Güngör, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁴⁸ Garthwaite, *The Persians*, p. 103; Richard Kalmin, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine*, p. 193; Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia in Late Antiquity*, p. 270.

¹⁴⁹ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 2, London 1982.

¹⁵⁰ Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arab Conquest*, s. 158.

¹⁵¹ Ball, *a.g.m.*, V. XXIV, p. 111.

¹⁵² Alizade, *Iran a Chronological History*, s. 61; Girişmen, *İran ez Âghâz tâ İslam*, s. 308; Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, s. 173.

şattı. Kadıköy'de konaklayan Sâsânî ordusu artık Konstantinapolis'i ele geçirmek için hazırlık yapıyordu¹⁵³. Bizanslılar üzerine düzenlemiş olduğu bu seferini Avarlarla ittifak kurarak gerçekleştiren Hüsrev Perviz onların da yardımıyla Konstantinapolis'i kuşatmıştır¹⁵⁴. Yıkılma tehlikesi ile yüz yüze kalan Bizans devleti, Avarlar'ın kuzeyden ve Sâsânîlerin doğudan düzenlemiş oldukları saldırılar neticesinde oldukça zor anlar yaşadı¹⁵⁵. Konstantinapolis'i alamayan Sâsânî ordusu Filistin'e yönelerek Kudüs'ü ele geçirdi ve burada Hristiyanlara yönelik bir katliam düzenledi. Sâsânîler, Hristiyanların kutsal saydıkları ve Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inandıkları "kutsal haçı" alarak Sâsânî başkenti Tisfun'a getirdiler¹⁵⁶. Bizans imparatoru Herakleios, Sâsânî istilasının intikamını almak ve "kutsal haçı" geri alabilmek için Sâsânî topraklarına girerek Tisfun'a doğru yürüdü¹⁵⁷. Hazarlarla yaptığı ittifak sayesinde, Sâsânî ordularını büyük ölçüde imha etti. Herakleios, ordusunun başında Tisfun şehri yakınlıklarına kadar gelmiş Kudüs şehrine karşılık Sâsânî kentlerini yerle bir etmiştir¹⁵⁸. Şiroye'nin, babası II. Hüsrev'i ortadan kaldırarak Sâsânî tahtına çıkması üzerine, Herakleios; Sâsânî ordularının işgal etmiş oldukları Bizans vilayetlerinden geri çekilmeleri şartıyla kendisiyle anlaşarak Tisfun işgalini kaldırıp ülkesine geri dönmüştür¹⁵⁹.

637 yılında güçlü Arap orduları, Göktürk, Hazar ve Bizanslılarla yapmış oldukları savaşların neticesinde eski gücünü kaybetmiş Sâsânî ordularının karşısına çıktılar¹⁶⁰. Medâ'in şehirler topluluğu yakınlarındaki Kadisiye¹⁶¹'de yapılan savaşta büyük bir hezimete uğrayan Sâsânî ordusu Araplara karşı bütün savunma gücünü yitirdi. Medâ'in şehirler topluluğu üzerine hücumu geçen Arap orduları ilk olarak nehrin batı tarafındaki Seleukeia kentini ele geçirdiler¹⁶². Arap fatihleri bu şehre girdikleri sırada şehirde bulunan Hristiyan ahali onlara palmiye ağaçlarının yapraklarını sallayarak

¹⁵³ İbnü'l Belhî, *Farsnâme*, s. 105.

¹⁵⁴ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev. Orhan Yüksel), s. 19, İstanbul 1992; Sevda Süleymanova: "Kafkasya ve Avarlar", (Çev. Bilgehan A. Gökdağ), *Türkler*, Ankara 2002, c. II, s. 675.

¹⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1988, s. 154; Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 535.

¹⁵⁶ Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, s. 173; Girişmen, *İran ez Âghâz tâ İslam*, s. 309; Alizade, *age*, s. 62; Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 98; Gregory, *A History of Byzantium*, s. 172; Walter Emil Kaegi, *Heractius, Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, s. 80; Gartwhite, *The Persians*, p. 110.

¹⁵⁷ A Rafî Hakikat, *Tarih-i Kümis*, Tahran 1362, s. 68; Grantovski, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, s. 173; Rawlinson, *A Manual of Ancient History*, s. 592; Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 20; Kaegi, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁵⁸ Nina Garsoian, "Byzantium and the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 569.

¹⁵⁹ Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 99; Alizade, *Iran a Chronological History*, s. 70; Grantovski, *a.g.e.*, s. 173; Gartwhite, *The Persians*, s. 110; Girişmen, *İran ez Âghâz tâ İslam*, s. 309

¹⁶⁰ Hakikat, *a.g.e.*, s. 70vd.

¹⁶¹ Kadisiye: Küfe şehrinin 30 km güneyinde bulunan Sâsânî sınır şehridir. Hayrettin Yücesoy: "Kadisiye Maddesi" *İA C.24*, Ankara 2003, s. 136.

¹⁶² Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, p. 48.

sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı¹⁶³. Sâsânî ordusu 642 yılında Zağros'un batısında yer alan Nihâvend¹⁶⁴'de ağır bir yenilgi daha alınca, başkent Medâ'in şehirler topluluğu, Araplar tarafından işgal edildi ve Sâsânî imparatoru III. Yezdicürd ülke hazinesini yanına alarak Belh şehrine kaçtı; burada da tutunamayınca Akhunlar'a sığındı¹⁶⁵. Medâ'in şehirler topluluğunun Araplar tarafından işgal edilmesi ile beraber Sâsânî imparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiş oldu¹⁶⁶. Arapların, Pers uygarlığının görkem ve ihtişamı ile ilk tanışmaları yedinci yüzyılın bu dönemlerinde başlamıştır¹⁶⁷. Zaten Medâ'in kentlerinden Tisfun'da bulunan kistrâ sarayı Sâsânî imparatorluğunun görkemini göstermesi açısından yeterlidir¹⁶⁸. Medâ'in şehirler topluluğunun düşmesinden sonra İranlılar buraya bir daha sahip olamadılar. Tisfun şehri İranlı edebiyatçılar ve şairler için sürekli bir hüznün; yazdıkları yazı ve şiirler için ilham kaynağı olmaya devam etmiştir¹⁶⁹. Arap fetihlerinden sonra Basra ve Kûfe gibi şehirlerin kurulmasından sonra onların gölgesinde kalan bu kentler göç vermeye başlamıştır¹⁷⁰. Daha sonraları Halife Mansur'un Bağdâd şehri kuranak ülke başkentini buraya taşınmasıyla bütün canlılığını yitirmeye başladı. Medâ'in şehirler topluluğunun asıl yıkılışı ise Moğol İstilasası ile meydana geldi. Moğollar buradaki kasabaları tamamen yakıp yıktılar ve burası bu tarihten sonra kullanılamaz hale geldi¹⁷¹.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Ekonomik Yapısı

Medâ'in şehirler topluluğunun merkezi olan Tisfun kenti, idari bir merkez olmasının yanında önemli bir ticaret merkeziydi¹⁷². Burası, Dicle nehri aracılığıyla Fars körfezi üzerinden uzak doğuya yönelik önemli bir denizyolu ticaretine sahipti¹⁷³. Şe-

¹⁶³ James R. Russell, "Christianity I. in Pre-Islamic Persia: Literary Sources," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V, p. 525, 526.

¹⁶⁴ Nihâvend: Günümüz İran toprakları üzerindeki Hemedan kentinin güneyinde yer alan dağlık bir bölgenin adıdır. Komisyon, "Nihavend Maddesi", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 17, s. 8645, Milliyet Yay. İstanbul 1986.

¹⁶⁵ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. I, İstanbul 1977, s. 88; İbnü'l Belhi "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 23-148.

¹⁶⁶ Meşkur, *a.g.e.*, s. 102 vd.

¹⁶⁷ Bosworth, "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran" *Iran*, V. XI, p. 53

¹⁶⁸ Lutz Richter, "Amir-Malik-Shahanshah", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, V. XVIII, p. 89, London 1980.

¹⁶⁹ H. E. Chehabi, "From Revolutionary Tasnif to Patriotic Surud", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, V. XXXVII, p. 145, London 1999.

¹⁷⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 5, s. 89.

¹⁷¹ Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 77, Abbasiler Bağdâd şehri kurduktan sonra, Medain şehrindeki bütün zenginlikleri ve mimari eserleri Bağdâd'a taşımışlardır. İbnü'l Havkal, Medain şehrinin sahip olduğu zenginliklerin hepsinin Bağdâd'a nakledildiğini anlatır. İbnü'l Havkal, *Sureti'l-Arz*, s. 21.

¹⁷² Neusner, *A History of Jews in Babylonia: The Parthian Period I*, s. 96.

¹⁷³ İbnü'l Havkal, *a.g.e.*, s. 1, 6.

hir ipek yolunun da önemli bir güzergâhı olarak kabul edilmektedir. Tisfun aynı zamanda uzak doğu ticareti açısından önemli bir dağıtım merkezi idi. Bu dönemde en yaygın ticari faaliyet olan ipek ticareti, Çin ile Avrupa arasında geniş bir ağa sahipti¹⁷⁴. Bu ticaret ağını oluşturan yolların önemli bir bölümü Sâsânî imparatorluğunun elinde bulunmaktaydı. Dicle nehri ile Pamir arasındaki bütün koridorlar, Sâsânî ülkesinden geçmekteydi. Bu yolların Mezopotamya'daki ana durağı ise Medâ'in şehirler topluluğuydu¹⁷⁵. Deniz yolu ile Pers Körfezi'ne gelen gemiler, Dicle yoluyla Tisfun'a yanaşırlar; getirmiş oldukları ticari ürünleri Seleukeia ve Tisfun üzerinden Bitun, Ragha, Akbatana, Hazar, Komisene, Hirkanya, Asak, Nesa, Merv, Herat ve Sistan gibi şehirlere ulaştırırlardı¹⁷⁶. Çin'in en doğusunda bulunan Çangan'dan ve diğer limanlarından ipek ve diğer mamuller Seylan ve Pers Körfezi'ne gönderilirdi. Pers Körfezi'nde bulunan liman kenti Übülle¹⁷⁷den Şattularab'a giren gemiler, Medâ'in kentlerine ve Hire'ye ulaşırlar, buralarda kurulan panayırlar vasıtasıyla ticaret malları Ortadoğu'nun her tarafına gönderilirdi¹⁷⁸.

Tisfun üzerinden baharat, aromatik maddeler, parfüm, değerli taşlar ve özellikle de inci Roma'ya taşınırdı. Bu dönemde Tisfun, Roma imparatorluğunun doğu kapısı konumundaydı. Anılan kente, Çin ve Hindistan üzerinden gelen uzak doğu malları, bu kent üzerinden Anadolu ve Suriye'ye buralardan da Akdeniz limanlarına, buradaki limanlar yoluyla da Avrupa'ya nakledilirdi¹⁷⁹. Roma ise bunun karşılığında, Yakın Doğu'ya keten kumaş, gümüş kaplar, altın ve şarap göndermekteydi. İranlılar kendi ülkeleri için özellikle Çin'den demir, kaysı ve şeftali ithal ederken, uzak doğuya nar, asma ağacı, Nesa atı ihraç etmekteydiler¹⁸⁰. 642 yılında Medâ'in kentlerini ele geçiren Araplar, bu kentlerin soylularının altın ve gümüş kaplarla dolu evlerini görünce oldukça şaşırılmışlardı. Bu kapların çoğu kâfur¹⁸¹ ile doluydu¹⁸². Hattâ bu altın ve gümüş kapların içindeki kâfürları tuz zannederek ekmek yapımında kullanan Araplar, bunun tuz

¹⁷⁴ Gary K Young, "Rome's Eastern Trade" May, 2001, s. 190 vd.

¹⁷⁵ William Watson, "Iran And China", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 548.

¹⁷⁶ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 214.

¹⁷⁷ Übülle: Günümüz Basra yakınlarında Şattularab üzerinde bulunan bir şehirdir. Bu şehirle ilgili geniş bilgi için bkz. Yakut el-Hamevi, *a.g.e.*, c. I, s. 98-100.

¹⁷⁸ Nebi Bozkurt, "İpek Yolu maddesi", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, c. XXII, 22, s. 370-372.

¹⁷⁹ Yarshater, "The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. LXIII.

¹⁸⁰ Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 214.

¹⁸¹ Kâfur: Fransızca "camphere", Latince "camphore", Arapça "kâfur" ve Sanskritçe "karpoor" adı verilen bu madde güçlü, sert, şeffaf ve hoş kokulu bir yapıya sahiptir. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Taşışışı*, Ankara 2000, s. 74-6.

¹⁸² Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall From Original Sources*, s. 127; Avinoam Shalem: "The Fall of Al-Mada'in: Some Literary References Concerning Sâsânian Spoils of War in Mediaeval Islamic Treasuries" *Iran*, V. XXIV, p. 77.

olmadığını anlayınca oldukça şaşırılmışlardır¹⁸³. Araplar, Sâsânî ülkesini ele geçirdikten sonra, buranın başkenti Medâ'in'de uzak doğudan getirilmiş olan çok miktarda ipekli elbise, kumaş, baharat, misk, amber, öd ağacı ve kâfur ele geçirmişlerdir¹⁸⁴. Medâ'in kentlerinin düşmesinden önce III. Yezdicürd, Sâsânî hazinesini yanına alarak on bin hizmetlisiyle birlikte kaçmasına rağmen, Arap ordusundaki her askere 12 000 dinarlık hisse düşmesi şehrin zenginliğini ve ticaretteki yerini açıkça ortaya koymaktadır¹⁸⁵. Medâ'in kentleri önemli bir tarım potansiyeline ve gelirine de sahipti. Dicle ve Fırat nehirlerinin sulamış olduğu geniş düzlüklerde önemli tarım alanları yer almaktaydı¹⁸⁶. Bu kentler, Mezopotamya'da en fazla nüfus yoğunluğuna sahip bir bölgede bulunmaktaydı. Buraya bağlı tarım arazilerinden elde edilen ürünler bütün Sâsânî ülkesine yetecek miktardaydı. Şehrin Erken Ortaçağlarda özellikle Sâsânîler döneminde dünyanın en önemli tahıl ambarı olduğu söylenmektedir. Sâsânîlerin en büyük ziraat alanı Tisfun kentinin kuzeyinde bulunan Diyala bölgesi ile Huzistan'da idi¹⁸⁷.

Medâ'in şehirler topluluğu önemli sulama sistemleri ve kanallara da sahip bulunuyordu¹⁸⁸. Bu kentler, Fırat ve Dicle'nin birbirine yakın olduğu bir bölgede kurulduğu için, kentlere yakın noktalarda bu iki nehrin suları ticari ve ziraî nedenlerle açılan kanallarla birleştirilmişti¹⁸⁹. Bu kanallar, Mezopotamya'nın diğer şehir ve kasabalarına kadar ulaşmaktaydı ve bu yerleşim merkezlerinin su ihtiyacını karşılamakla beraber tarım alanlarını sulamaktaydı. Sâsânîler döneminde Fırat ve Dicle nehirlerinin havzalarında büyük bir kazı faaliyeti yapılmıştı. Hattâ Sâsânî şahlarının bu kazılar sırasında Dicle nehrinin bazı yataklarını değiştirdikleri de söylenmektedir¹⁹⁰. Yapılan bu tarım çalışmaları sayesinde artan tarım gelirleri Medâ'in kentlerinin nüfusunun artmasına neden olduğu gibi, bu gelirler; Sâsânî imparatorluğunun idari ve savunma ihtiyaçlarına büyük ölçüde cevap verecek kapasiteye ulaşmıştı. Bölgenin ekonomik ilerlemiş hali Sâsânîler'den sonra da etkisini göstermiştir. Sâsânîler, Medâ'in kentleri ve civarında elde edilen arpa, buğday, saman ve hayvan yemi gibi ürünleri Medâ'in kentlerinin batı tarafında bulunan Firuzşâpûr şehrindeki depolarda saklardı¹⁹¹. Araplar şehrin bu depolama özelliğinden dolayı daha sonraları bu kente "Anbar" adını verdiler. İslami

¹⁸³ el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 377; Ramazan Hurc, *İslam Tarihinde Dört Halife Dönemi*, Elazığ 2003, s. 112.

¹⁸⁴ Wilhelm Heyd, *Yakan Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 20.

¹⁸⁵ Kristensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, s. 656.

¹⁸⁶ Garthwaite, *The Persians*, p. 89.

¹⁸⁷ Garthwaite, *a.g.e.*, p. 99.

¹⁸⁸ Muir, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁸⁹ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 121.

¹⁹⁰ İbnü'l Belhî, *Farsnâme*, s. 38, 39, 40.

¹⁹¹ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 24.

dönemde Abbâsiler'in merkezi durumunda olan Mezopotamya toprakları Abbâsiler için de önemli bir tarım ve ticaret merkezi durumundaydı¹⁹². Abbâsiler bölgenin önemli konumundan ötürü Tisfun şehrinin kuzey batısında Bağdâd kentini kurarak ülke merkezini buraya taşımışlardır¹⁹³. Ekonomik ve ticari öneminden dolayı bu bölgeyi terk etmek istemeyen Abbâsiler Medâ'in'den vazgeçseler bile, Mezopotamya bölgesinden kopamamışlardır¹⁹⁴. Yine bölgenin ekonomik önemi Bağdâd şehrinin de kısa bir zamanda bir dünya şehri olmasına zemin hazırlamıştır¹⁹⁵.

Iustinianos döneminde Bizanslıların ipek böceği yetiştirmeye başlamalarında, Tisfun'da bulunan Nestûrî kilisesinin rolü büyüktür¹⁹⁶. İran Nestûrî kilisesi başpiskoposu Mar Yaballa'nın Hoten bölgesine misyonerlik amacıyla yollamış olduğu rahipleri burada ele geçirdikleri ipek böceği yumurtalarını gizli bir şekilde Tisfun'a, oradan da İstanbul'a ulaştırmışlardır¹⁹⁷. Bizans'ın Hristiyanlığı kabulünden sonra Sâsânîler aradaki mezhep farklılıklarından istifade ederek Nestûrîleri Bizans'a karşı kullanmak istemişlerdir. Fakat patrik Mar Yaballa ile Bizans arasında din birliğinden doğan bu yakınlaşma, Erken Ortaçağların en kıymetli mübadele aracı ve ticari ürünü olan ipek böceğinin, Konstantinopolis'e gelmesini sağlamış ve Bizans'ın ipek böceği yetiştiriciliğini başlatmasına yardımcı olmuştur. İpek böceği yetiştiriciliği gibi çok kârlı ve lüks ticaretin, Sâsânî devletinin tekelinde olması, Bizanslılar için önemli bir ekonomik kayıp meydana getirmekteydi¹⁹⁸. İpek böceği kozalarının Suriye'ye getirilmesi ve buradan Konstantinopolis'e taşınması, ipek böceği yetiştiriciliği alanındaki Sâsânî tekelinin kırılmasını beraberinde getirmiştir¹⁹⁹.

¹⁹² Garthwaite, *The Persians*, p. 99 (aynı yer).

¹⁹³ Carlos Ramirez Faria, *Concise Encyclopaedia of World History*, Hardcover 2007, p. 65.

¹⁹⁴ Eilers, "Iran and Mesopotamia", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 482.

¹⁹⁵ Bağdâd'ın Abbasi halifesi Mansur tarafından kurulmasından sonra Tisfun şehrinde bulunan eski Grek medeniyetine ait çevirileri Arapça'ya çevirerek Bağdâd şehrinde Beytül-Hikme (Bilgelik Evi) adıyla bir felsefe okulu açmış, bu okulda eski Roma ve Yunan medeniyetlerine ait çeviri eserleri ders kitabı olarak okutmuştur. Reisneva, *Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i Iran*, s. 704.

¹⁹⁶ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri 1997, s. 214.

¹⁹⁷ Haussig, *a.g.e.*, s. 81, Kayseri, 1997; İpek böceğinin Miladi VI. Yüzyılda Türkistanlı bir rahip tarafından taşınarak Suriye'ye getirildiği de söylenmektedir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 59.

¹⁹⁸ Garsoian, "Byzantium and the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 571.

¹⁹⁹ Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 190. Göktürkler Sâsânîleri doğu-batı ipek yolu ticaretinin dışına itmek amacıyla başında Soğdu Maniah'ın bulunduğu bir heyeti Bizans'a yollamışlardır. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 95; Boris Marşak: "Türkler ve Soğdular" (çev-Alesker Aleskerov) *Türkler C. II*, s. 173; Bu girişimler sonucunda İstanbul'da Mitaton adı verilen bir Türk ipek pazarı kurulmuştur. Haussig, *a.g.e.*, s. 196.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Sosyal, Kültürel ve Dinî Yapısı

Medâ'in'e ait kentlerin, sağlıklı, temiz ve ılık havasından dolayı Part ve Sâsânî hükümdarları kış aylarında bu kentlerde ikâmet etmekteydiler²⁰⁰. Bu kentler birçok yol sayesinde, Sâsânî ülkesinin diğer şehirlerine göre önemli bir ulaşım ağına sahipti. Bu kentler, Yahudilerle Nestûriler için önemli merkezler arasında sayılmaktaydı. Partlar döneminde şehirde baskın bir Yahudi nüfusu bulunmaktaydı, fakat Sâsânîler döneminde Nestûrilerin faaliyetlerinden dolayı Medâ'in kentlerindeki Hristiyan varlığı artmaya başlamıştır²⁰¹. Bu kentler, ilk dönemler çoğunlukla Yunanca, Aramca ve Pehlevice konuşan, Pers, Rum ve Süryânilerden meydana gelen karmaşık bir nüfusa sahipti. Halkın büyük bir kısmı Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî dinlerine mensuptu²⁰². Strabon bu şehir nüfusu içerisinde Part nüfusunun yanında çok sayıda Sakalı olduğunu da rivayet etmiştir²⁰³. Selevkoslar'dan itibaren Part döneminin ortalarına kadar ise bu şehirde mevcut bulunan Babilli, Süryani, Yahudi ve Yunanlılar arasında en çok konuşulan dil ise Yunanca idi²⁰⁴. Sâsânîlerin son dönemlerinde buradaki Türk nüfusun azımsanamayacak kadar yoğun olduğu da belirtilmektedir. Arapların, Medâ'in şehirler topluluğunu ele geçirmek için Sâsânîlerle yapmış oldukları savaşta, bir rivayete göre Sâsânî ordusunun sayısı yüz otuz bin kişiyi bulmaktaydı. Bu orduların başında Azerbaycanlı Rüstem komutasında altmış bin Azerbaycanlı askerinin yanı sıra Cevanşir komutasında elli bin kişilik Fars birliği ve bunların yanında Bîrzân (veya Berzân) adlı Türk'ün komutasında yirmi bin Türk'ün bulunduğu da ifade edilmektedir²⁰⁵. Bu rakam, Medâ'in kentlerinde azımsanamayacak kadar önemli bir Türk nüfusunun varlığını işaret etmektedir.

I. Şâpûr ve I. Hüsrev'in Roma Seferlerinden sonra binlerce Antiokheialı esiri Medâ'in kentlerine getirmeleriyle beraber şehrin sosyal yapısında önemli bir değişim meydana gelmiştir²⁰⁶. Bu davranışın altında yatan sebep, Partlar döneminde Septimus Severus'un yapmış olduğu benzer bir girişimin bunda etkili olduğu ihtimalidir²⁰⁷. Part başkenti Tisfun'u işgal eden Roma imparatoru Septimus Severus buradan 100.000

²⁰⁰ M. Th Houtsma, "Al-Madâ'in", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, C. IV, s. 75, Leiden 1987; Avcı, "Medâ'in", C. XVIII, s. 289.

²⁰¹ Neusner, *A History of Jews in Babylonia: The Parthian Period I*, s. 183.

²⁰² Avcı, "Medâ'in", C. XVIII, s. 289.

²⁰³ Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 105.

²⁰⁴ Neusner, *a.g.e.*, s. 3.

²⁰⁵ et-Taberî, *Tarih-i Taberî*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınları, (Yrz.), (Trz.), c. I. s. 2249, 2258.

²⁰⁶ İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 94; Elman, *The Babylonian Talmud in Its Historical Context*, p. 25.

²⁰⁷ Campbell, "The Severan Dynasty", *The Cambridge Ancient History*, V. XII, p. 1-10.

kişiyi esir alıp, Roma'ya köle olarak götürmüştür²⁰⁸. I. Şâpûr ve I. Hüsrev muhtemelen Romalıların anılan uygulamalarına aynı uygulamayla karşılık vermek istemişlerdir. Elde edilen bu esirler sadece Sâsânî ülkesinin imarı işlerinde değil aynı zamanda Roma, Bizans, Arap ve Türklere karşı yapılan savaşlarda da piyon olarak kullanılmışlardır. Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anûşirvan, Medâ'in kentlerinde geniş ve düzgün yollar inşa etmiş ve burayı temiz ve yaşanılır rahat bir şehir haline getirmek istemiştir. Anûşirvan döneminde Medâ'in'in bütün kentleri ilim ve irfan merkezi haline gelmiş ve her tarafta okullar ve kütüphaneler kurulmuştur²⁰⁹. Özellikle Şâpûr'un Vehantiok şehrini kurması ve buraya otuz bin kadar Romalı'yı getirerek yerleşirmesi, Medâ'in kentlerinde Hristiyanlığın filizlenmesine yol açmıştır. Burada artan Hristiyan nüfusu, aynı şekilde Cündişâpûr ve Bihşâpûr şehirlerine getirilen esirler sayesinde oldukça artmış ve bu gelişme Zerdüştiliğe mensup Sâsânî şahırlarını oldukça ürkütmüştür. Bu olay ise, II. Şâpûr döneminde, Sâsânîlerin Zerdüşti olmayan tebaya özellikle Hristiyanlara yönelik baskıları beraberinde getirmiştir²¹⁰. II. Şâpûr ülkesinde bulunan Hristiyanlara yönelik büyük bir kıyım başlamış ve yapılan katliamdan Tisfun şehrinde bulunan Babilonyalı Yahudiler de nasibini almıştır²¹¹. II. Şâpûr, Romalılara karşı yürüttüğü istila faaliyetleri için gerekli olan ekonomik masrafları, Hristiyanların üzerine yükleyerek yükümlü oldukları savaş vergisini iki katına çıkarmıştır²¹².

Yukarıdaki olumsuz politikaya rağmen, Tisfun şehrinde kişisel becerileri ile ön plâna çıkmış yabancılar iyi bir konuma sahip bulunuyorlardı. Örneğin Medâ'in kentlerindeki doktor ve bilim adamlarının çoğu Hristiyanlardan oluşmaktaydı²¹³. Bunlar Sâsânî sarayında dahi görev yapabilmekteydiler. Ayrıca I. Hüsrev'in, Tisfun kentinde açmış olduğu felsefe okulunda onlarca Yunanlı filozof görev yapmaktaydı²¹⁴. Bizans imparatoru Iustinianos tarafından okulları kapatılan bu filozoflara Anûşirvan kucak açmış ve onları Tisfun kentinde kurmuş olduğu felsefe okuluna davet etmiştir²¹⁵. Üste-

²⁰⁸ Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome And Persia In Late Antiquity*, p. 259; Walter Scheidel, "The Roman Slave Supply", *The Cambridge world History of slavery 1; The ancient Mediterranean world*, (Edt. Keith Bradley and Paul Cartledge), Stanford University, May 2007, s. 8.

²⁰⁹ Furan, *İran*, s. 99.

²¹⁰ P.J. de Menasce, "Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Çev.-A. Behnam), Tahran 1337, s. 209.

²¹¹ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 139.

²¹² Frye, a.g.m., V. 3, p. 140.

²¹³ Garsoian, "Byzantium and the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 571

²¹⁴ Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, s. 96; Bu filozofların, Medain'de I. Hüsrev tarafından kurulan felsefe okulunda görev almaları için Iustinianos izin vermiş fakat daha sonraları I. Hüsrev'in kendisini "imparatorların imparatoru" şeklinde ilan etmesi üzerine, Yunanlı filozofları tekrar geri çağırıldığı da söylenmektedir. Bkz. Garsoian, a.g.m., V. 3, p. 592.

²¹⁵ Patricia Crone, "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt" *Iran*, V. XXIX, p. 30.

lik bu filozofların birçoğu pagan olmakla beraber Zerdüştlük de dâhil birçok dine karşıydılar. Fakat bu durum onların sahip oldukları konumlarına herhangi bir zarar vermemektedir. Bunlara ek olarak yabancı ülkelere elçi olarak gönderilen İranlı olmayan yabancılar da bulunmaktaydı. Bu elçiler genelde Hristiyan Nestürilerden oluşurdu.

Dualist bir inanç ortaya koyan Mani, Tisfun şehrinde doğmuştur²¹⁶. Bütün dinleri çok iyi bilen ve doğuya yapmış olduğu bir sefer sırasında Budizm ve diğer doğu dinlerini iyi tanıma fırsatı elde eden Mani, Tisfun'a döndüğü zaman kendi inancını burada ilan etmiştir²¹⁷. Ortaya koymuş olduğu inanç, Hristiyanlıktan Budizme kadar birçok dinin sentezi gibi görünmekle beraber, kendi felsefesini, varlığın karanlık ve aydınlık arasındaki bir savaşımdan ibaret olduğunu varsayan dualist bir temel üzerine oturmuştur²¹⁸. Bir anda Tisfun kentini etkisi altına alan bu inanç, Sâsânî sarayını da etkilemiş ve I. Şâpûr ile halefi I. Hüzmüz bu inancı benimsemiştir²¹⁹. İran milli inancı Zerdüştlüğe aykırı bir yapıya sahip olan Maniheizm, diğer Sâsânî şahları tarafından kabul görmemiştir. I. Behram döneminde yaymış olduğu fikirlerden dolayı yargılanan Mani, yine Behram tarafından Tisfun kentinde asılarak idam edilmiştir²²⁰.

Sâsânî imparatorları, yapmış oldukları icraatları yıllıklar halinde yazdırırlar ve bunlara çizdirmiş oldukları kendi portrelerini ekleyerek beraber saklardı. Anuşirvan, Tisfun'da meşhur sarayını yaptırdıktan sonra yapılan bu çalışmalarla portreleri saray hazinesinde saklama geleneğini başlatmıştır. I. Hüsv'e ait parlak bir taş üzerine resmedilmiş portresi ile Erdeşir Papakan'a ait portrelerin tasvirleri el-Mesudî, Hamza ve Aghitas tarafından anlatılmaktadır²²¹. Sâsânîler bayram törenlerini Tisfun kentinde Dicle nehri kenarında büyük sofralar kurarak kutlamaktaydılar²²². Genel olarak Nevruz ve Mihrican bayramları sarayın Dicle nehrine bakan kısmında saray ile nehir

²¹⁶ Richard W. Bulliet, "Naw Bahar And The Survival of Iranian Buddhism" *Iran (The British Institute of Persian Studies)* V. XIV, p. 144, London 1976.

²¹⁷ Eilers, "Iran and Mesopotamia" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 500; Atallah B. Kopanski, "The Nazarean Legacy: Religious Conflict in Pre-Islamic Arabia as Seen through Greco-Roman Eyes", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, s. 15, 2, s. 22, (30 nolu dipnot).

²¹⁸ Kurt Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*, Edinburgh, 1983, s. 334, 335, 336.

²¹⁹ Kristensen, *Iran der Zaman-i Sâsânîyân*, s. 291-313; Sykes, *History of Persia*, c. I, s. 436; Girişmen, *Iran ez Âghâz tâ İslam*, s. 319; Furan, *Iran*, s. 95.

²²⁰ İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 66. İbnu'l Belhî, I. Behram'ın, Mani'nin derisini yüzerek içerisine saman doldurduğunu ve bundan böyle Sâsânî ülkesinde kargaşa çıkarırlar için ibret olması açısından adlarına "zındık" denilen Mani taraftarlarının derilerinin içerisine saman doldurulacağını söylemektedir. Bunlara zındık denmesinin sebebi ise Zerdüşterin kutsal kitabı "Zend'in" aksine bir yolu takip etmeleriydi. Daha açık bir deyişle zındık kelimesi, *Zend'in aksine yol tutan* anlamına gelen "zenedik"ten gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. İbnu'l Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara 2008, s. 21-164.

²²¹ Yarshater, "Iranian National History" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 392.

²²² İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, s. 90.

arasında kutlanır, Kisrânın tahtı nehir kıyısındaki meydana kurulur, insanlar için şölen düzenlenerek büyük ve geniş sofralar kurulurdu. I. Hüsrev, Mazdek tehlikesinden yine Dicle kenarına kurulmuş bir Mihrican bayramı ziyafeti sırasında kurtulmuştur²²³.

Sâsânî imparatorluğunun son dönemlerinde Tisfun'da halı dokumacılığının önemli bir yere sahip olduğunu Herakleios'un 628 yılında Tisfun üzerine sefer yapmasından sonra kıymetli birçok halıyı yanında Konstantinopolis'e götürmesinden ve Arapların 642 yılında Medâ'in kentlerini zaptından sonra ele geçirmiş oldukları mücevherlerle süslenmiş büyük halılardan anlaşılmaktadır²²⁴. İran'ın fethi esnasında Sâsânî hükümdarı Hüsrev Anûşirvan'ın "Bahar-ı Kısra" adı verilen meşhur halısı parçalara ayrılarak Medinelilere dağıtılmıştır²²⁵. Bu parçalardan her birinin kıymeti 10.000 dirhem tutmaktaydı. Hz. Ali'nin payına düşen halı parçasının 20.000 dirheme satıldığı rivayet edilir²²⁶. Tisfun'un ele geçirilmesinden sonra Arapların eline geçen diğer kıymetli kumaşlardan bir tanesi Fars ırkının milli bayrağı olan Direfş-i Kabiyan'dır²²⁷. Bu bayrağın Sâsânîler için önemli bir anlamı vardı ve genellikle ölüm kalım mücadelesi verilen savaşlarda Sâsânîler bu bayrağı açarak insanların milli duygularını galeyana getirmeye çalışırlardı²²⁸. Tisfun kentinde muhafaza edilen bu bayrak şehrin düşmesi ile beraber Arapların eline geçmiş ve bayrak üzerindeki değerli mücevherler alınarak yırtılmıştır²²⁹.

Medâ'in Şehirler Topluluğunun Mimarisi

Medâ'in şehirler topluluğu yönetim, ticaret ve endüstri merkezi özelliğiyle MS. IV. yüzyılda dünyanın en büyük metropolüydü. Şehrin her tarafı saraylar, köşkler, merasim alanları yakınına kurulmuş muhteşem binalar, anıt mezarlar ve bayram kutlamaları için oluşturulmuş geniş meydanlarla donatılmıştı²³⁰. Bu yapılardan en meşhuru bazı kalıntıları günümüze kadar ulaşabilen Tâk-ı Kisrâ'dır. Bu eser aynı zamanda Sâsânî dönemi mimarisinin tipik örneğini teşkil eder. Tâk-ı Kisrâ, I. Şâpûr tarafından

²²³ Houtsma, "Mazdak", c. IV, s. 432; İbnu'l Belhî, Mazdek tehlikesini atlatmak isteyen I. Hüsrev'in tahta oturduktan sonra Mazdekle iyi geçindiğini ona ve etrafındaki insanlara güvence verdiğini ve onları kendisine inandırdıktan sonra bir Mihrican bayramı sırasında kendileri için tertip ettiği şölen anında Mazdek ve adamlarını ortadan kaldırarak Sâsânî ülkesini Mazdek tehlikesinden kurtardığını geniş bir şekilde anlatmaktadır. Bkz İbnu'l Belhî, *a.g.e.*, s. 89, 90, 91.

²²⁴ Kristensen, *İran der Zaman-i Sâsânîyan*, s. 609; Reisneya, *Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran*, s. 651.

²²⁵ Reisneya, *Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran*, s. 651, 652; Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, 102; Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, s. 97; Sykes, *History of Persia*, C. I, s. 507.

²²⁶ Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara 2004, s. 169.

²²⁷ Vaux, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arab Conquest*, s. 187.

²²⁸ Hakikat, *Tarih-i Kümis*, s. 69; Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, s. 22, 23.

²²⁹ Abdülhusein Zarinkoob, *Ruzgaran: Tarih-i İran az Aghaz ta Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi*, s. 66, 67; Hakikat, *Tarih-i Kümis*, s. 69.

²³⁰ Avcı, "Medâ'in", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XVIII, s. 289.

inşâ edilmiş fakat I.Hüsrev tarafından yeniden restore edilmiş muhteşem bir mimari eserdir²³¹. Eyvan adı verilen avlusunun tavanı dünyanın en büyük tuğla kemeri olarak kabul edilmektedir. Saray kemerinin, batı tipi zafer taklarını anımsattığı yönünde bir görüş vardır²³². Bu yapı günümüzde büyük oranda yıkık durumda olmasına rağmen, yine de Sâsânî imparatorluğunun görkemini ortaya koyacak kadar dimdik ayakta durmakta ve savaşıların getirdiği yıkıma rağmen ayakta durmaya çalışmaktadır²³³. Bu yapıda klasik şark mimari tarzı olan düzgün ufki plân yerine, batı tipi kapalı dikdörtgen mimari tarz kullanılmıştır²³⁴. Sarayın iç kısımlarında zemin ve duvarlar mermerlerle kaplıydı. Bunun dışında duvarları kesme taşlar, renkli mozaik sıva ve mermer heykellerle süslenmişti. Sarayın duvarları Anuşirvan'ın 565 yılındaki Antiokheia zaferini simgeleyen mozaik süslemeler ile kaplanmıştı. Sarayın kuzey ve doğu kısımlarında MS. VI. yüzyılda yapılmış özel binalar bulunmaktaydı ki, bu evlerin temelleri üzerinde henüz herhangi bir kazı çalışması yapılmamıştır. Tisfun şehrinde 1928–1932 yılında Amerikan ve Alman arkeologlar tarafından yapılan kazılarda Sâsânîler dönemine ait çok sayıda gümüş kaba ulaşılmıştır²³⁵. Bu kapların üzerinde Sâsânî Kısralarının gücünü gösteren tasvirler, vahşi ve mitolojik hayvan figürleri bulunmaktaydı²³⁶.

Tâk-ı Kısra şekil olarak üzeri beyzî bir tâk ile oluşturulmuş bir avlunun her iki tarafına bina edilmiş iki binadan oluşmaktaydı. Avlunun genişliği 25.50 m, derinliği ise 43.50 m'den oluşmaktadır. Avlunun yüksekliği ise 46 m olmakla beraber yanlarında bulunan binaların yüksekliği 35 m'dir. Sarayın tamamı tuğla ve beyaz kireç taşıdan yapılmış olup, binasının ön yüzeylerindeki duvarlar yukarıdan aşağıya örülü bir şekildedir²³⁷. Sarayın yapımında kullanılan tuğlalar, uzunluğu 30–32 cm, eni 7–8 cm olan kalıplardan oluşmaktadır²³⁸. Modern dönemlerde yapılan kazılarda sarayın yapımında demir ve bronz metallerin de kullanılmış olduğu tespit edilmiştir²³⁹. Tisfun kentinin

²³¹ Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 462; Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 80.

²³² S.W. Helms, V. N. Yagodin, A.V.G. Betts, G. Khozhaniyazov and F. E Kidd, "Five Seasons of Excavations in the Tash-Kirman Oasis of Ancient Chorasnia, 1996–2000. An Interim Report", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, V. XXXIX, p. 130, London 2001.

²³³ Buradaki tarihi yapıların birçoğu 1980 yılında başlayan İran-İrak savaşı sırasında harab olmuştur. Kısra sarayının ikinci bloğu bu savaş sırasında tamamen yıkılmıştır. Sarayın hâlihazırda sadece avlusu ve bir bloğu kalmıştır. Bkz Ali Mousavi: "A Survey of the Archaeology of the Sâsânian Period During the Past Three Decades", *SÂSÂNİKA I*, (2008) s. 2.

²³⁴ Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *Iran*, V. V, p. 113.

²³⁵ Joel Walker, "Art of the Sâsânian Empire", *American Journal of Archaeology*, Volume 111, No. 4, October, 2007, p. 797.

²³⁶ Walker, a.g.m., V. 111, s. 797 aynı yer.

²³⁷ Rennell, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, s. 497.

²³⁸ Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *Iran*, V. V, p. 109.

²³⁹ Georgina Herrmann, K. Kurbansakhatov, StJohn Simpson, "The International Merv Project Preliminary Report on the Sixth Season" *Iran*, V. XXXVI, p. 63.

sembolü haline gelmiş olan Tâk-ı Kısra, Anûşirvan dönemi Tisfun'unun görkemini ve zenginliğini göstermesi açısından da önemlidir. Anılan muhteşem yapı Anûşirvan'a "ölümsüz ruh" lakabının takılmasına neden olmuştur²⁴⁰. Sarayın yapımında I. Hüsrev Bizanslı mimarlardan yararlanmıştı. Anılan hükümdar, çağdaşı olan Bizans imparatoru İustinianos'dan bu konuda kendisine yardımcı olabilecek mimar ve işçiler göndermesini talep etmiş, İmparator da ona kraliyet mimarlarını yollayarak sarayın yapımına katkıda bulunmuştur²⁴¹. Saray her ne kadar Tisfun şehri ile özdeşleşmiş olsa da, Sâsânî yönetiminin idâri birimi olarak kullanılan bu bina Medâ'in kentlerinden Aspanbar'ın kuzeyine inşa edilmiştir²⁴². Sarayın bu kentin kuzeyine inşa edilmesinin sebebi, Medâ'in şehirler topluluğunun en merkezi yerinin burası olmasından kaynaklanmaktaydı²⁴³. Bu saray aynı zamanda Dicle nehrinin batı yakasında kurulmuş olan Veherdeşîr şehrinin tam karşısındaydı ve nehir anılan şehirle bu yapının arasından akmaktaydı. Raşid Halifeler dönemi valileri bu sarayı hükümet konağı olarak kullanırlardı. Medâ'in şehirler topluluğunu hilâfetleri döneminde ziyaret eden Hz. Ali ve oğlu Hz. Hasan kısa bir süre bu sarayda ikamet etmişlerdir²⁴⁴.

Şehir mimarisinin önemli bir kısmı Sâsânîler dönemine aittir. Zaten Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan kentlerin birçoğu Sâsânîler döneminde inşa edilmiştir. Bu şehirlerdeki mimari yapıların çoğunluğu saraylar, köşkler, yol ve köprüler; heykeller, resim ve kabartmalardan meydana gelir²⁴⁵. Sâsânî sanatının temelinde Eşganiler döneminin sanat zevki yatmaktadır. Daha açık bir deyişle, Sâsânîler dönemi sanatı, Eşganî-Selevkos karışımı bir Pers-Yunan sanat anlayışından oluşmaktadır²⁴⁶. Genelde bu mimari eserler üzerinde kabartma ve resimlere rastlanır. Sâsânî şahırları çeşitli dönemlerde yapmış oldukları savaşları, av törenlerini, bayram merasimlerini ve özel günleri saraylarına, kayalara yontarak ölümsüzleştirmek istemişlerdir. Bunun yanında, Medâ'in kentleri de diğer Sâsânî şehirleri gibi, Kısra'lara ait heykel ve kabartmalarla doluydu. Sâsânî saraylarının en tipik özelliği ise taştan yapılmış yuvarlak uzun kuleler etrafına dikdörtgen şekilde inşa edilen binalardır²⁴⁷. Özellikle I. Hüsrev'in, Medâ'in'de inşa etmiş olduğu Rumegân kenti yuvarlak taş sütunlar üzerine bina edilmiş dikdört-

²⁴⁰ Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânians", *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 162.

²⁴¹ Garsioian, "Byzantium and the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 592.

²⁴² Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 20.

²⁴³ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, p. 20.

²⁴⁴ Morony, a.g.m., V. XX, p. 21; Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 77.

²⁴⁵ Altungök, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 58, 75.

²⁴⁶ A. Behnam, *Temeddün-i İrani*, Tahran 1337, s. 193.

²⁴⁷ Keal, "Qalah-ı Yazdigird" *Iran*, V. V, p. 103.

gen yapılardan oluşmaktaydı. Bu tarz, erken dönem Asur yapılarında dinî amaçla kullanılan binalarda yer alan tarzın bir benzerinden ibaretti. Üstelik bu yapılar, daha önceki Pers imparatorluğu döneminde veya İskender imparatorluğu ve onun devamı olan Selevkoslar döneminde görülen yapılara benzememektedir²⁴⁸. Bu şehrin binalarının yapımında kullanılan iri kesilmiş dörtgen taşlar sağlamlıkları açısından benzersizdirler. Öyleki Bağdâd şehri kurulduktan sonra bu şehirdeki binaların taşları sökülerek Bağdâd şehrine taşınmış ve anılan şehrin binaları bu taşlarla inşa edilmiştir²⁴⁹. Tisfun şehrinin kuzeyinde şehir duvarına bitişik olarak çok geniş bir alanda Bostân-ı Kisra adı verilen bir bahçe kurulmuştu²⁵⁰. Bu bahçenin içerisinde çok farklı türlerde bitkiler ve hayvanlar yetiştirilmekteydi. Sâsânî hükümdarları aileleri ile birlikte bu bahçeyi gezmek ve dinlenmek amacıyla kullanmaktaydılar.

Sâsânîler, Roma mimari tekniğinden ve işçiliğinden de geniş bir şekilde yararlanmışlardır. Özellikle Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan kentlerden Tisfun, Vehantiok ve Rumegân'da, Roma tekniği ve işçiliği belirgin bir biçimde kendini gösterir²⁵¹. Sâsânîler döneminde II. Şâpûr ve I. Hüsrev, Bizans'tan getirmiş oldukları mühendisleri ve savaş esirlerini yol, köprü, saray ve askeri tahkimat alanında çalıştırmışlardır. Girişmen, Sâsânîlere ait bu yapılardaki kireç taşı işçiliğinin de, Roma tarzı olduğunu iddia etmektedir²⁵². O dönemde Vehantiok, Cündişâpûr, Rumegân şehirlerinin mimari yapılarında çalıştırılmak üzere getirilen Yunan duvar ustalarının Medâ'in kentlerinde ikamet etmelerine izin verilmekteydi²⁵³. Fakat anılan ustaların soyundan gelen çocukları ve torunları daha sonraları sınır dışı ediliyordu ve Medâ'in'deki kentlerde uzun süre oturmalarına hiçbir şekilde izin verilmiyordu. Aynı şekilde ipek işçiliği, ziraat ve ticaret alanlarında uğraşan yabancılar ve savaş esirlerinin çalışmış oldukları alanlarda tekelleşmelerine de izin verilmemekteydi. Bizans imparatorlarının, İran şehirlerinde ve hattâ Tisfun'daki Sâsânî sarayında çalışmalarını için göndermiş olduğu usta ve sanatkârların büyük bir kısmı devletleri lehine casusluk yapıyorlardı²⁵⁴. Bundan dolayı Sâsânî ülkesine çalıştırılmak için getirilen bu işçiler sıkı bir gözetim altında tutulur ve daha sonra bunların çocukları kendi ülkelerine geri gönderilirdi.

²⁴⁸ Keal, a.g.m., V. V, s. 103.

²⁴⁹ Rennell, a.g.e., V. I, s. 510.

²⁵⁰ Houtsma, "Al-Madâ'in", C. IV, s. 80.

²⁵¹ Yarshater, "The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, s. IXIV.

²⁵² Girişmen, *İran ez Âghâz tâ İslam*, s. 151.

²⁵³ Garsoian, "Byzantium and the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, p. 570.

²⁵⁴ Garsoian, a.g.m., V. 3, p. 581.

Sâsâniler döneminde Tisfun kentinde sadece küçük birkaç ateşgede bulunması ilginç olsa gerekir²⁵⁵. Zerdüşt din adamları tarafından yönetilen bir nevi din devleti konumundaki Sâsânî imparatorluğunun merkezi olan Medâ'in kentlerinde ana tapınak bulunmamaktaydı. Sâsânîlerin, Zerdüştlüğün kâbesi olarak kabul ettikleri Taht-ı Süleymân²⁵⁶ (Azer Geşnesb), Atropaten (Azerbaycan) topraklarında bulunmaktaydı²⁵⁷. Sâsânî hükümdarları, Medâ'in kentlerinde taç giyme töreni yaptıktan sonra hükümdarlıklarını takdis etmek amacıyla Azer Geşnesb tapınağına giderler ve burada dinî bir tören daha tertip ederlerdi²⁵⁸. Sâsânî başkenti Medâ'in'in, sadece yönetim başkenti olarak kullanıldığı ve dinî amaçlı bir kent olmadığı burada bulunan küçük çaplı bir kaç tapınaktan anlaşılmaktadır. Bunun yanında "mobad-ı mobadân"²⁵⁹ adı verilen Sâsânîlerin en yüksek rütbeli din adamı da saray divân üyelerinden birisi olduğu için başkent Tisfun'da ikamet etmek zorundaydı²⁶⁰.

Sonuç

Mezopotamya'dan bütün dünyaya yayılan insanlığın, değişik coğrafyalarda farklı uygarlıklar halinde biçimlenmesinden sonra, tekrar Mezopotamya topraklarına yönelerek bu topraklar üzerinde egemenlik mücadelesi vermiş oldukları görülmektedir. İlkçağların son bin yılında Turanî, Arî, Yunan, Roma, Sami, Kafkas ırklarının başlatıkları Mezopotamya'ya yönelik hareketleri, Erken Ortaçağlar'ın başlarında Tisfun şehrinde farklı toplulukların yerleşmesiyle beraber karmaşık bir demografik yapı meydana getirmiştir. Bu dönemin güçlü imparatorluklarından Sâsâniler, bölgeye yakın olmalarının verdiği avantajı kullanarak Mezopotamya'yı ele geçirdiler ve Tisfun'u başkent yaparak egemenlik alanlarını Orta Doğu'nun her tarafına yaymayı başardılar. Sâsâniler diğer imparatorlukların iskân politikalarının aksine Medâ'in'de yapmış ol-

²⁵⁵ Morony, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran*, V. XIV, p. 44.

²⁵⁶ Taht-ı Süleyman: Batı Azerbaycan bölgesinde Urumiye ve Hemedan yolu üzerinde günümüz Takap şehri yakınlarında bir krater gölünün kenarında etrafı çevrili iç kale içinde büyük bir tapınak ve hükümet binası bulunan müstahkem bir mevki. Genzek veya Şiz adı verilen eski Tebriz şehrine bağlı bir yerleşim yerinde kurulan bu yapı aynı zamanda Azer Geşnesb olarak da bilinmektedir. (Bkz; Habibullâh Âyetullâhi, *The Book of Iranian: The History of Iranian Art*, s. 103, 129, 130, 131.)

²⁵⁷ Kristensen, *Iran der Zaman-i Sâsânîyan*, s. 176; Girişmen, *Iran ez Âghâz tâ İslam*, s. 318.

²⁵⁸ Mohsen Zekeri, *Sassanid Soldiers in Early Muslim Society*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, Germany 1995, s. 32.

²⁵⁹ Mobad-ı Mobadân: Sâsâniler döneminde Mobad adı verilen din adamları sınıfına mensup mubez, hirbez, mag, magan sınıfının en tepesinde bulunan ve Zerdüştlük dininin papası sayılan kişiye verilen unvandır. Bu sınıflar yargıçlık, eğitim, felsefe ve tüp işlerini ellerinde bulundururlardı. Her eyalette bir mobad olurdu ve bütün mobadlar mobad-ı mobadân adı verilen ve başkentte ikamet eden dini reise bağlıydı. Bkz. Nicolle, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD*, s. 10; Kristensen, *Iran der Zaman-i Sâsânîyan*, s. 178; A. Behnam, *Temeddün-i İrani*, s. 184.

²⁶⁰ Morony, "Continuity and Change in the Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic al-Iraq", *Iran*, V. XX, s. 43.

dukları kentlere Farsların yerine, esir olarak almış oldukları Romalıları yerleştirmişlerdir. Bu politikada, Seleukeia ile Tisfun'da ikamet eden ve Romalıların yakın düşmanları, aynı zamanda da Makedon-Helen imparatorluğunun varisleri olan Yunanlılara karşı, Romalı nüfustan istifade etmiş olabilecekleri kuvvetli bir ihtimaldir. Sâsânîlerin bu çalışmalarından dolayı, Sâsânî başkenti Tisfun'da İran milli dini Zerdüştlük yerine, Hristiyanlık ve Yahudilik en yaygın din haline gelmiştir. Farklı bir politika uygulayan Sâsânî imparatorları, bu şehrin çok uluslu yapısından istifade ederek, şehirdeki farklı toplulukların kendi aralarındaki ayrılık ve çekişmeleri yine onlara karşı iyi bir şekilde kullanmak suretiyle Tisfun merkezli Mezopotamya topraklarını uzun bir süre ellerinde tutabilmişler ve böylece halklarının yönetimlerine karşı ciddi bir muhalefet oluşturmalarını engellemişlerdir. Bu politikadan ötürü, Irak topraklarının Farslaşması mümkün olmamış, Sâsânîlerin yıkılışından sonra bölge yoğun bir Arap akınıyla Araplaşmıştır. Nitekim Araplar, Sâsânî imparatorluğu döneminde onların Hire merkez güney komşuları olmakla beraber kimi zaman en sıkı düşmanları kimi zamanda en yakın müttefikleri olmuşlardır.

Sâsânîler, Seleukeia ile antik Opis kenti harabeleri üzerine kurulmuş olan Tisfun şehirlerinin etrafına irili ufaklı birçok kent kurmuşlardır. Dicle nehrine bakan ve mimari tarz olarak "at nalını" andıran bu kentlerin gemi taşımacılığı açısından önemli ticari yönleri bulunmaktaydı. Bu ticari yönleri Medâ'in şehirler topluluğunun inkişafında önemli bir rol oynamıştır. Sâsânîler hayran oldukları Roma mimari tarzını kurmuş oldukları bu şehirlerin genel yapısına ve binalarına olduğu gibi yansıtılar. Sâsânîler, sadece Romalıların mimari tarzı ve şehirciliklerinin değil, aynı zamanda Roma sosyal yaşamının da hayranıydılar. Her ne kadar Sâsânî imparatorlarının Medâ'in'de kurmuş oldukları kentlere, Romalıları yerleştirmelerinin temelinde politik sebepler aransa da, eski Arap tarihçilerin de ifade ettikleri gibi, Sâsânî imparatorları, Roma insanlarına hayran olduklarından esir aldıkları Romalıları Sâsânî başkentine yerleştiriyorlardı. Başında Sâsânî şahların bulunduğu ve din adamları ile yüksek rütbeli askerlerin meydana getirdiği bir sınıf tarafından yönetilen imparatorluğun başkenti Tisfun doğal olarak askerlerin ağır bastığı bir orduşehir görünümündeydi. Sâsânî imparatorluğunun gerçek tebasımı oluşturan Fars unsurunun, Tisfun şehrinin asli sakinleri olmamasından dolayı, şehirdeki otoritelerini buraya yığmış oldukları askerler aracılığıyla sağlayan Sâsânîlerin yüksek rütbeli subayları aynı zamanda ekonomik, sosyal ve sanatsal (örneğin mimari) birçok faaliyetleri kendi ellerine almalarına neden olmuştur. Ülkenin gelirlerini ellerinde bulduran askerler ve din adamları, bütün ticari faaliyetleri kendi tekellerine almışlar, bu vesileyle de ülkenin askeri ve dini vasfını ülkenin geneline yaymışlardır.

Sâsânî başkenti Tisfun, coğrafi konumundan dolayı Sâsânî ve Bizans devletleri arasında çoğu zaman bir sınır şehri konumunda olmuştur. Bu nedenle bu şehir, sürekli olarak iki imparatorluk arasında yapılan savaşların odak noktasını teşkil etmiştir. Bi-

zanslılar hiçbir zaman Tisfun şehrini aşip İran topraklarına giremediler. Sâsânî imparatorluğunun mantıklı politik yaklaşımının önemli sonuçlarından birisi de, Tisfun'un başkent olarak seçilmesiyle birlikte Fars unsurunun asıl ikamet alanı olan İran topraklarının istilalardan uzak kalabilmesidir. Roma, Bizans ve Arap orduları ile yapılan savaşların merkezi genelde Irak toprakları olmuştur. Bu önemli strateji sayesinde, İran topraklarının istila ve savaşlardan uzak kalması sağlanmıştır. Sâsânî hükümdarları sadece Tisfun ile yetinmemiş buranın dışında birkaç şehri ülkenin başkenti olarak kullanmışlardır. Sâsânî imparatorlarının Tisfun'u başkent olarak seçmiş olmalarının sebebi buranın temiz ve ılık havası ile şehrin stratejik öneminden kaynaklanıyordu. İstilalara açık bir konumda olan bu şehrin her an imparatorluğun elinden çıkması ihtimaline karşılık Sâsânîler ülke merkezi olarak birkaç tane şehir seçmişlerdir. Sâsânîlerin sürekli olarak başkentlerini, Tisfun ve İranşehr arasında götürüp getirmelerinin sebebi, Tisfun'un, Roma ve Arap istilasına açık bir konumda olmasından kaynaklanmaktaydı.

Sonuç olarak Medâ'in şehirler topluluğu ile ilgili anlatılacak çok şey olmasına rağmen biz bu makalemizde konuyu uzatmamak için bu şehirlerle ilgili genel bir değerlendirme yapmış olduk. Aslında Medâ'in şehirler topluluğunu oluşturan bu kentlerle ilgili çok kapsamlı bir çalışma yapılabileceğini ve Medâ'in'in buna değeceğini de sonuç olarak ifade edebiliriz.

KAYNAKLAR

- Abdi, Kamyar-Pollock, Susan-Bernbeck, Reinhard: "Fars Archaeology Project 2003: Excavations At Toll-e Bashi", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XLI, London 2003, p. 339-344.
- Abdulhamid, Sa'd Zağlul, *Fi Tarihi'l-Arab ve'l-İslam*, Beyrut (Trz).
- Alizade, Said, Ali Rıza Pehlevani, Ali Sadrnia, *Iran a Chronological History*, (yay. By Authors), Tahran 2002.
- Altungök, Ahmet, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2006.
- Avcı, Casim, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Medâ'in Maddesi, (yay. Türkiye Diyanet Vakfı), Ankara 2003, c. 28, s. 289.
- Âyetullâhi, Habibullâh, *The Book of Iranian: The History of Iranian Art*, (Ter. Shermin Haghshenâs), (yay. The Ministry of Culture and Islamic Guidance), Tahran 2003.
- Bâbân, Cemâl, *Usûlu Esmâ'î'l-Müdüin ve'l-Mevâki' el-İrakîyye*, Bağdâd 1989.
- Babayar, Gaybullah, "Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi", *Türkler*, c. I, (yay. Yeni Türkiye Yayınları), Ankara 2002, s. 107-115.
- Badian, E, Moor, J, "Alexander in Iran", *The Median and Achaemenian Periods the Cambridge History of Iran 2* (Edt. William Bayne Fisher, İlya Gershevitch), Cambridge University Pres, 1985.

- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, (yay. Bizim Büro Basımevi), Ankara 2000.
- Bakır, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, (yay. Bizim Büro Basımevi), Ankara 2004.
- Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, (yay. Bizim Büro Basımevi), Ankara 2005.
- Ball, Warwick, "Some Rock-Cut Monuments in Southern Iran" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XXIV, London 1986, pp. 95-116.
- Bayartan, Mehmet, "Tarihi Coğrafya Çalışmaları Açısından Şehir ve Osmanlı Şehri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, sy. 13, s. 85-92, İstanbul 2005.
- el-Bekri, *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâ'îl-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, (Thk. Mustafa es-Sakka), Beyrut 1983.
- el-Belâzûri, *Fütûhu'l-Bıldân*, (Çev. Mustafa Fayda), (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), Ankara 1987.
- Benjamin, G. W. S, *Persia*, (yay. Unwin), London 1891.
- Behnam, A, *Temeddün-i İrani*, Tahran 1337.
- Bivar, A. D. H, "The History of Eastern Iran" *The Cambridge History of Iran* (Edit-Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000
- Bivar, A. D. H, "The Political History of Iran Under the Arsacids", (Ed-E Yarshater) *The Cambridge History of Iran, Vol. 3 (1): The Seleucid, Parthian and Sâsânian Periods*, Cambridge University Press, 1983.
- Bosworth, C. E, "The Heritage of Rulership in Early Islamic Iran" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XI, London 1973, pp. 51-62.
- Bosworth, C. E, "Iran And the Arabs Before Islam" *The Cambridge History of Iran* (Edit-Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000
- Bozkurt, Nebi, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, İpek Yolu Maddesi, (Türk Diyanet Vakfı Yayınları), İstanbul 2000, c. XXII, s. 370-371.
- Brock, Sebastian P, "Christians in the Sâsânian Empire", *Syriac Perspectives on Late Antiquity VI*, (yay. Ashgate Publishing), Hampshire 1985.
- Browne, Edward G, *A Literary History of Persia*, (Edt. Caro Owen MiniAsian), (yay. Curzon Press), London 1908.
- Buck, Cristopher, "The Universality of the Church of the East" *The Journal of the Assyrian Academic Society*, (yay. Assyrian Community), Chicago (Trsz), s. 54-95.
- Bulliet, Richard W, "New Bahar and the Survival of Iranian Buddhism", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XIV, London 1976, pp. 140-151.
- Campbell, Brian, "The Severan Dynasty", *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, V, XII, (Edited by Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron), Cambridge University Press, 2008, pp. 1-27.
- Chehabi, H. E, "From Revolutionary Tasnif to Patriotic Surud", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XXXVII, London 1999, pp. 143-154.
- Childe, Gordon, *Kendini Yaratan İnsan*, (Varlık Yayınları), İstanbul 1978.
- Coz, Raymond le, *History of the Church of the East: Christians Iraq, Iran and Turkey*, (Rev. George Yana), Paris 1995.
- Crona, Patricia, "Kavad's Heresy and Mazdak's Revolt", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, Volume-XXIX, London 1991, pp. 21-42.

- Dalby, Andrew, *Dictionary of Languages*, Columbia University Press, 2004.
- Dignas, Beate-Winter, Engelbert, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2007.
- Dodgeon, Michael H. - Lieu, Samuel, N.C., *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, (yay. by Routledge), London and New York 1994.
- Ed-Dürî, Abdulaziz, T.D.V. *İslam Ansiklopedisi*, Enbar Maddesi, (Türk Diyanet Vakfı Yayınları), İstanbul 1995, c. XI, s. 171.
- Eilers, Wilhelm, "Iran and Mesopotamia" *The Cambridge History of Iran* (Edt-Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, pp. 481-504.
- Elman, Yaakov, *The Babylonian Talmud in Its Historical Context*, (yay. Yeshiva University Pres), New York 2005.
- Ferguson, James, "Rome and Parthia: Power Politics and Diplomacy Across Cultural Frontiers", *The Centre for East-West Cultural and Economic Studies Faculty of Humanities and Social Sciences*, Bond University Press, Australia, No. 12, December, 2005, pp. 1-39.
- Frye, R. N., "The Political History of Iran Under The Sâsânians" *The Cambridge History of Iran* (Edt-Ehsan Yarshater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, pp. 116-180.
- Frye, R. N., *The Heritage of Persia*, (yay. Weidenfeld and Nicolson Published), London 1962.
- Furan, Raymond, *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), (yay. Hilmi Kitabevi), İstanbul 1943.
- Garsoian, Nina, "Byzantium and the Sâsânians" *The Cambridge History of Iran* (Edit-Ehsan Yars-hater) V. 3, Cambridge University Press, 2000, pp. 568-592.
- Gartwaite, Gene R: *The Persians*, Blakwell Publishing, Oxford 2005.
- Gibbon, Edward, Henry Hart Milmana, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, V. I, Philadelphia 1868.
- Girişmen, Roman, *İran ez Aghaz ta İslam*, (Çev. Muhammed Mu'in), Tehran 1336.
- Girişmen, Roman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, (yay. Harmondsworth), Pen-guin 1954.
- Grantovski, E. A, *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Ter. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran 1359.
- Grenard, Fernand, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Çev. Orhan Yüksel), (MEB yay), İstanbul 1992.
- Günay, Ünver-Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (Ocak Yayınları), İs-tanbul 2003.
- Hakikat, Rafi, *Tarih-i Kumis*, Tahran 1362.
- Halife B. Hayât, *Tarihi Halife b. Hayât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), (yay. Bizim Büro Basımevi), Ankara 2008.
- Haussig, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), (Geçit Ya-yınları), Kayseri 1997.
- Helms, s. W., V.N., Yagodin, A.V.G., Betts, G. Khozhaniyazov and F. E. Kidd: "Five Seasons of Excavations in the Tash-K'irman Oasis of Ancient Chorasmia, 1996-2000. An İnterim Report", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XXXIX, London 2001, pp. 119-144.
- Herper, Oliver, "Potrait of a King", *The Metropolitan Museum of Art BULLETİN*, Ekim, 1966.
- Hermann, Georgina; Kurbansakhatov, K., Simpson, Stjohn, "The International Merv Project. Preliminary Report on the Sixth Season", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XXXVI, London 1998, pp. 53-76.

- Heyd, Wilhelm, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Houtsma, M. Th, "Al-Madâ'in", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, C. IV, (yay. Brill Publishing), Leiden 1987, s. 75-82.
- Houtsma, M. Th, "Mazdak", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, C. IV, (yay. Brill Publishing), Leiden 1987, s. 430-433.
- Hurc, Ramazan, *İslam Tarihinde Dört Halife Dönemi*, Elazığ 2003.
- Faria, Carlos Ramirez, *Concise Encyclopaedia of World History*, Atlantic Publisher, Hardcover 2007.
- İbnu'l Belhî, *Farsnâme*, (Tashih ve sunuş: Guy Le Strange-Reynold Elen Nicolsen), Tahran 1339.
- İbnu'l Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, (yay. Bizim Büro Yayınevi), Ankara 2008, s. 23-148.
- İbnu'l Fakih, *Mutasaru Kitabı'l-Büldan*, Leiden 1302.
- İbnu'l Havkal, Muhammed, *Suretü'l-Arz*, (Çev. Dr. Cafer Şiar), Tahran 1338.
- Kaegi, Walter Emil, *Heracius, Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, 2003.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1988.
- Kalmin, Richard, *Jewish Babylonia Between Persia and Roman Palestine*, Oxford Universty Press, 2006.
- Karakaş, Mehmet, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. III, s. I, YakınDoğu Üniversitesi Yayınları, Haziran, 2001.
- Karakuyu, Mehmet, "Tarihi Şehir Coğrafyası Çalışmalarında Coğrafi Bilgi Sistemleri Teknolojisinin Kullanımı: Manisa Örneği" 4. *Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri, 13-16 Eylül 2006*, Fatih Üniversitesi, İstanbul.
- Keall, E. J., "Qalah-ı Yazdıgird" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, Volume-V, London 1967, pp. 99-122.
- Keall, E. J., "After Alexander", *The Encyclopedia of Ancient Civilizations*, (Edt. Arthur Cotterell), Windward Publishing, London 1980.
- Komasyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları. İstanbul 1986.
- Kopanski, Ataullah Bogdan, "The Nazarean Legacy: Religious Conflict in Pre-Islamic Arabia as Seen through Greco-Roman Eyes" *The American Journal of Islamic Social Sciences* 15:2, (The International Institute of Islamic Thought Publishing), Herndon, (Trsz), pp. 1-23.
- Koroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi, Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Koroğlu, Kemalettin, "Tarih Öncesinden Perslere Kadar Mezopotamya", *Toplumsal Tarih, Aylık Tarih Dergisi*, Sayı 149, Mayıs, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2006, s. 16-27.
- Kristensen, Artur, *İran der Zaman-i Sâsâniyan*, (Trc. Raşid Yasemi), Tahran 1368.
- Kudama B. Ca'fer, *Kütâbu'l-Harac ve Sınâ'atü'l-Kütâbe*, (Thk. Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdâd 1981.
- Lang, David M, "Iran, Armenia and Georgia" *The Cambridge History of Iran* (Edit-Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, pp. 505-536.
- Lerner, Jeffrey D. *The Impact of Seleucid Decline on the Eastern Iranian Plateau*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1999.

- Malcolm, Sir John, *The History of Persia from the Most Early Period to Present Time*, V. I, Printed by William Clowes, London 1829.
- Menasce, P. J. de, "Din-i Mesih der İran Ahd-i Sâsânî", *Temeddün-i İranî*, (Çev. A. Behnam), Tahran 1337, s. 178-183.
- Meşkür, Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran 1366.
- Missiou, A, "The Helenistic Period", *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, (Edt. A. F. Christidis), Cambridge University Pres, New York 2007, s. 325-341.
- Morgan, P. H, "Archaeological Reports Some Remarks on a Preliminary Survey in Eastern Fars" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XLI, London 2003, pp. 323-338.
- Morony, Michael G, "Continuity and Change in The Administrative Geography of Late Sâsânian and Early Islamic Al-Iraq", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XX, London 1980, pp. 1-50.
- Morony, Michael G, "The Effects of the Muslim Conquest on the Persian Population of Iraq", *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XIV, London 1976, pp. 41-60.
- Mousavi, Ali, "A Survey of the Archaeology of the Sâsânian Period During the Past Three Decades", *Los Angeles County Museum of Art e-SÂSÂNİKA 1*, (2008).
- Muir, Sir William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall from Original Sources*, Publisher John Grant, Edinburg 1924.
- Nefisi, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran 1331.
- Neusner, Jacob, *A History of Jews in Babylonia: The Parthian Period, I*, (Published by E. J. Brill), Leiden 1969.
- Nicolle, David, *Sassanian Armies: the Iranian Empire Early 3rd to mid-7th Centuries AD*, Montvert Publishing, New York 1996.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara 1996.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977.
- Rawlinson, George, *A Manuel of Ancient History from the Earliest Times to the Fall of the Sassanian Empire*, Oxford Universty Press, Second Edition, (Trz)
- Reisneya, Rahim, *Azerbaycan der Seyr-i Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).
- Rennell, James, *The Geography System of Herodotus Examined and Explained*, V. I, Rivington Publishing, London, 1830.
- Richter, Lutz, "Amir-Malik-Shahansh" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Pres, V. XVIII, London 1980, pp. 83-102.
- Rudolph, Kurt, *Gnosis; The Nature and History of Gnosticism*, (yay. The Cromwell Press), Edinburgh 1983.
- Russell, James R, "Christianity I. in Pre-Islamic Persia: Literary Sources," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. V, p. 525-526.
- Scheidel, Walter, "The Roman Slave Supply", (Edt: Keith Bradley and Paul Cartledge; *The Cambridge World History of Slavery, 1: The Ancient Mediterranean World.*), Stanford University, May 2007, pp. 1-22.
- Shabani, Reza, *Iranian History at a Glance*, (Çev. Mahmud Farrokhpey), Alhoda International Publisher, Tehran 2005.

- Shalem, Avinoam: "The Fall of Al-Madain: Some Literary References Concerning Sāsānian Spoils of War in Mediaeval Islamic Treasuries" *Iran (The British Institute of Persian Studies)*, British Academy Press, V. XXXII, London 1994, pp. 77-82.
- Spawforth, A. J. S, *The Court and Court Society in Ancient Monarchies*, Cambridge University Press, 2007.
- Spek, R J Bert van der, *Feeding Hellenistic Seleucia on the Tigris And Babylon*, Publisher Wolters-Noordhof, Athens 2004.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003.
- Süleymanova, Sevda, "Kafkasya ve Avarlar", (Çev. Bilgehan A. Gökdağ), *Türkler*, (yay. Yeni Türkiye Yayınları), Ankara 2002, c. II.
- Sykes, Sir Percy, *History of Persia*, V. I, Routledge Curzon Publishing, London and New York 2004.
- Togan, Zeki Velidi, *Umûmi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Toteva, Galya D, "Pers Kentleri ve Sanatı-On Binlerin Düşü", *Arkeoatlas 6* (Edt. N. Karul), Riz-zoli Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 36-53.
- Treadgold, Warren T.A., *History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997.
- Vaux, William S W, *Ancient History from the Monuments; Persia, the Earliest Period to the Arap Conquest*, New York 2005.
- Watson, William, "Iran And China" *The Cambridge History of Iran* (Edt-Ehsan Yarshater), V. 3, Cambridge University Press, 2000, pp. 537-558.
- Walker, Joel, "Art of the Sāsānian Empire", *American Journal of Archaeology*, Boston University Pres, Volume 111, No. 4, October, 2007, pp. 795-801.
- Wiesehöfer, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (Çev. M. Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Yakubî, Ahmed bin İshak, *Tarih-i Yakûbî*, C. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayetî), (yay. İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî), Tahran 1382.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, (Thk. Ferid Abdulaziz el-Cüнди), (yay. Dâru'l Kütübî'l-İlmîyye), Beyrut, (Trz).
- Yarshater, Ehsan, "The Seleucid, Parthian and Sāsānian Periods" *The Cambridge History of Iran*, V. 3, (Cambridge University Pres), 2000, pp. xvii-lxxv.
- Yarshater, Ehsan, "Iranian National History", *The Cambridge History of Iran* (Edit-Ehsan Yarshater), V. 3, (Cambridge University Pres), 2000, pp. 359-480.
- Yelda, Rami, *A Persian Odyssey: Iran Revisited*, (Publisher; A. Pankovich), New York 2005.
- Young, Gary K, *Rome's Eastern Trade*, (Routledge Publishing), May, 2001.
- Zarinkoob, Abdulhusein, *Ruzgaran: Tarih-i İran az Āghâz tâ Sukut-u Saltanat-ı Pahlavi*, Sukhan, 1999.
- Zeimal, E. V, "The Political History Of Transoxiana" *The Cambridge History of Iran* (Edt-Ehsan Yarshater), V. 3, (Cambridge University Pres), 2000, pp. 232-262.
- Zekeri, Mohsen, *Sassanid Soldiers in Early Muslim Society*, (yay. Harrasowitz Verlag), Wiesbaden 1995.
- Zeydan, Corci, *el-Arab Kable'l-İslâm*, (yay. el Mektebet'ul-Ehliyye), Beyrut (Trz).